

PS II
174

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI

ÉRTESÍTŐ.

A DÉLMAGYARORSZÁGI

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUMTÁRSULAT

KÖZLÖNYE.

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DR. BERKESZI ISTVÁN,
FŐTTKÁR ÉS MUZEUMI ŐR.

KIADJA A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI
MUZEUMTÁRSULAT.

XXVIII. (ÚJ) ÉVFOLYAM. — I–IV. FÜZET.

TEMESVÁROTT, 1912.

NOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSÁJTÓN.

A XXVIII. (új) évfolyam általános tartalma.

I—IV. FÜZET.

Frigyes Ágost szász választó magyarországi hadjáratai. Irta: <i>Dr. Baróti Lajos</i>	1
Herkulesfürdő Dácia védrendszereiben. Irta: <i>Téglás Gábor</i>	10
Jelentés a csókai Kremenység nevű őstelepen 1908. év nyarán végzett ásatásról. Irta: <i>Orosz Endre</i>	27
Könyvismertetések	39
Főtitkári jelentés	44
Jegyzőkönyv	52
A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat az 1912. év végén	56

2-5694

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI

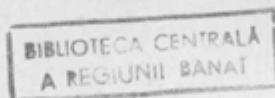
ÉRTESÍTŐ.

A DÉLMAGYARORSZÁGI
TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUMTÁRSULAT
KÖZLÖNYE.

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DR. BERKESZI ISTVÁN,
FŐTITKÁR ÉS MUZEUMI ŐR.

KIADJA A „DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUM-
TÁRSULAT.”

XXVIII. (UI) ÉVFOLYAM.

TEMESVÁROTT.
NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSAJTÓN.

1912

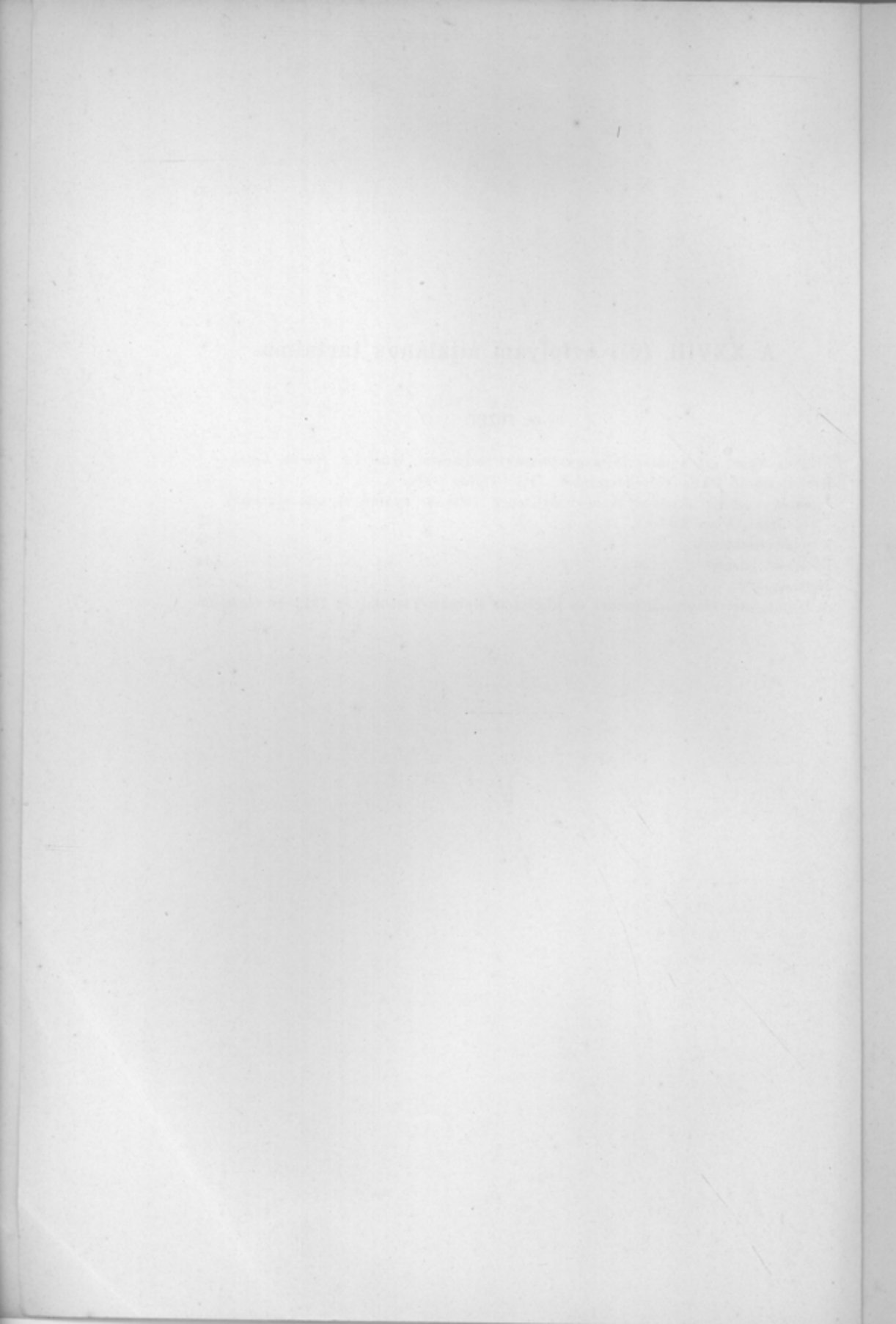
10.554

A XXVIII. (új) évfolyam általános tartalma.

I—IV. FÜZET.

Frigyes Ágost szász választó magyarországi hadjáratai. Irta: <i>Dr. Baróti Lajos</i>	1
Herkulesfürdő Dácia védrendszérében. Irta: <i>Téglás Gábor</i>	10
Jelentés a csókai Kremenység nevű őstelepen 1908. év nyarán végzett ásatásról. Irta: <i>Orosz Endre</i>	27
Könyvismertetések	39
Főtitkári jelentés	44
Jegyzőkönyv	52
A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat az 1912. év végén	56

TÖRTÉNELMI ES RÉGÉSZETI ÉRTESÍTŐ.

A DÉLMAGYARORSZÁGI
TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MUZEUMTÁRSULAT KÖZLÖNYE.

XXVIII. (ÚJ) ÉVFOLYAM.

1912.

I. — IV. FÜZET.

Frigyes Ágost szász választó magyarországi hadjáratai.

II. A második hadjárat.

Az 1696-iki hadjárat céljául a császár — a választófejedelem s a császári generálisok javaslatára — Temesvár visszavételét tűzte ki. Miután előrelátható volt, hogy a tervbe vett vállalkozás csak úgy sikerülhet, ha idején fognak hozzá, t. i. jóval előbb, mielőtt a szultán serege Belgrádba érkezik, a választófejedelem, hogy rajta ne muljék a dolog, már május 12-én elhagyta Bécset és Budára, a hadsereg gyülekező helyére sietett.

Budán azonban készületlenül talált mindent. Saját csapatain kívül csak néhány császári ezred, kevés generális és törzstiszt várakozott reá, s a szükséges ostromszerek sem voltak együtt. Ily körülmények között két hétig (május 14-től június 1-ig) Budán kellett vesztegelnie, miközben szemléket tartott, gyakorlatokat végeztetett s a Margitszigeten (május 18-án) vadászott.

Június 1-én kíséretével elhagyta Pestet, hogy a már akkor Dömsödnél¹⁾ táborozó hadsereghez csatlakozzék, amellyel aztán lassú menetben Szabadszállás, Vadkert és Halas érintésével Szegedhez (június 12.) közeledett.

Rövid pihenő után hajóhídon átkeltek a Tiszán és megállapodtak Szőregnél. Június 20-án tovább nyomultak Csanád („Schinat“, „Schonat“) felé, miután előbb az utat rendbehozták s a bokrokat kivágták, hogy az így szélesített úton arcvonalban („en front“) mehessenek.

A sok mocsár nagyon megnehezítette a hadsereg útját, annyival inkább, mert a megelőző éjjel folyton esett az eső. A választófejedelem attól tartott, hogy úgy járhat, mint Veteráni tábornagy, kinek állítólag öt ezrede hét évvel ezelőtt éppen ezen a vidéken a vízbe fult. Ez okból

¹⁾ Dömsödnél a választófejedelem szemlélet tartott az egyesült császári és szász hadsereg fölött. A hadsereg létszáma volt: 18 század vértess, 15 század dragonyos és 15 gyalogzászlóalj. A tábori üteg 70 ágyúból állt. Az utóbbi június 5-én, Szabadszálláson érkezett a sereghez.

elhatározta, hogy átkel a Maroson, s a túlsó, magasabb parton, Makó közelében üt táborn. Az átkelés június 20-án, Kis-Zombor és Apátfalva között történt.

Makónál a választófejedelem az ellenség mozdulataihoz képest Erdélyre, Péterváradra, Eszékre és Titelre irányozhatta figyelmét. Titelt Truchsess altábornagy parancsnoksága alatt 8—9000 emberből álló hadtest fedezte, Péterváradot és Eszéket pedig a választófejedelem kellő számú őrséggel látta el, nehogy az ellenség Temesvár szándékolt ostromát az említett helyek közül egyiknek vagy másiknak a megtámadásával megakadályozza.

Makónál július 7-éig táboroztak és ezideig nap-nap után érkeztek császári és birodalmi csapatok. Az ostromhoz azonban nem lehetett hozzáfogni, mert a szükséges hadiszerek: ostromágyúk, sánckosarak stb. nem voltak kéznél.

Temesvár állapotáról a választófejedelem kémek és szökevények jelentéseiből csak hiányos információt szerezhetett. Azért eltöklélte magában, hogy maga nézi meg a várat. A kémszemlére június 29-én indult meg, 4200 nehéz lovassal és 800 huszárral, szóval egész kis sereggel. Több generális és mérnökkari tiszt volt a kíséretében. A katonák hat napra való élelmet és zabot vittek magukkal.

Miután Csanádnál átkeltek a Maroson, két mértföldnyire, az Arankáig mentek s ott (Nagyszentmiklós közelében) megállapodtak. Jellemző, hogy éjjelre sem a nyergeket nem oldották le, sem tüzet nem raktak. Másnap csendben folytatták útjukat. Délben megállapodtak egy mocsárnál, ahol négy órai pihenőt tartottak. Este ismét egy mocsárnál szállottak meg Billéd táján, két órányira Temesvártól. A választófejedelem fölment egy közeli dombra, ahonnan a várat látni lehetett, de nem jól.¹⁾

Július 1-én napfölkelt előtt Temesvár alá, a Béga hidjáig nyomultak. A palánk előtt kevés ellenséges lovasságot vettek észre. A választófejedelem a generálisokkal a janicsárok tűzvonaláig merészkedett.²⁾ A palánk s a várkastély janicsárokkal volt megrakva. Mindkettőn számtalan zászlócska lengedezett.³⁾

A kémlelgetést jobbkéz felől kezdte a választófejedelem és mindjárt lelőtt egy törököt, aki lovastól együtt bukott el. Balkéz felől török lovasok és huszárok verekedtek, míg nem Graussfeldt gróf altábornagy egy század Glöckelsberg-ezredbeli horváttal az ellenséges lovasokat a palánkig visszaűzte. Deáky Pál huszárezredes ez alkalommal különösen kitüntette magát. A választófejedelem szemeláttára

¹⁾ „ohne sonderlicher Distinction“

²⁾ „bis unter das Feuer der janitscharen“

³⁾ „mit vielen Fahnen besteckt“

vágott le egy török lovas s egy janicsárt, alig száz lépésnyire a palántól. A kémszemle reggel hét órától délután négy óráig tartott. Este visszavonultak, másnap (juli 3-án) pedig visszatértek a Makó mellett lévő táborba.

A kémszemle eredményével a választófejedelem meg volt elégedve. Temesvárt, melynek őrségét legfőlebb 4—5000 emberre becsülte, oly rossz védelmi állapotban találta,¹⁾ hogy megvívása nem látszott nehézségnek.

Juli 4-én haditanácsot tartottak. A választófejedelem a generálisokkal együtt úgy vélekedett, hogy nem volna helyénvaló, ha ily szép sereggel, „amilyen Magyarországon talán nem volt még”,²⁾ továbbra is tétlenül vesztegelnének. Elhatározták tehát, hogy mielőtt az ostromágyúk megérkeznek, azonnal megkezdik az ostromot.

Juli 5-én a választófejedelem Vaudemont herceget, az erdélyi parancsnokot utasította, hogy hadtestével (5 század vértess, 3 század dragonyos és 2 gyalogzászlóalj) Lippához siessen s ott várja be a további rendelkezéseket.

Miután az ostromágyúk még mindig késtek, a választófejedelem juli 9-én futárt menesztett Budára, hogy leküldésüket megsürgesse. Két nappal előbb (juli 7-én) a hadsereg két hajóhídon átkelt a Maroson és Csanádnál ütött tábor. Juli 19-én Nagyszentmiklós közelébe szállottak. Másnap híre jött, hogy az ellenség hidat ver a Dunán s a Száván át, s hogy a szultánt két-három nap múlva Belgrádba várják.³⁾ Erre már csak meg kellett mozdulniok. De mivel az ostrommal elkéstek, rohamot határoztak el.

¹⁾ „von so schlechter Defension“

²⁾ „mit einer so schönen und kostbaren Armee, dergleichen vielleicht noch nie in Ungarn gewesen“ — mondja a választófejedelem maga, a császárhoz intézett jelentésében.

³⁾ Ugyanezt megerősítette négy török fogoly, akiket portyázó huszárok juli 21-én Pancsovánál („bey der Palanke Pantschova“) elfogtak. A napló írója közli a foglyok vallomását is, amelyet érdekessége miatt ezennel magyarra fordítva közölök: *K.* Mikor fogták el őket, sokan estek-e el közülök és milyen erős a pancsovai őrség? *F.* Juli 21-én fogták el őket. Egész télen Pancsován voltak. Az ottani őrség 400 emberből áll; közöttük húsz lovas. Hányan estek el közülök, nem tudják. (A huszárok állítása szerint negyvenen.) *K.* Hol van jelenleg a szultán? Vele van-e a nagyvezér? Hát a szultán anyja? Mikor érkezik a szultán Belgrádba? *F.* A szultán a nagyvezérrel jelenleg Nissában (Nis) van. Mikor érkezik meg, nem tudják. Anyjáról nem hallottak semmit. *K.* Milyen erős a szultán serege? Thököly („der Teckely“) ott van-e? *F.* Milyen erős a sereg, nem tudják. De mondják, hogy erősebb a tavalyinál. Thököly is állítólag a szultán kíséretében van. *K.* Nem hallották-e, mit tervez a szultán a jelen hadjárat alkalmával? *F.* Nem tudnak egyebet, mint hogy hidakat vernek: egyet a Száván, egyet a Dunán át. De hogy mi a szultán szándéka, arról legcsekélyebb tudomásuk sincsen s azt senkisémm tudhatja. *K.* Nem hallották-e, hogy Erdély

A szükséges előkészületek megtörténte után, július 30-án a hadsereg Felith-ig (Fehéregyháza?, a mai Pészak táján), másnap Billédig („Billef“) nyomult, ahol egy napi pihenőt tartottak. Billédnél csatlakoztak a sereghöz a dán csapatok s velők megérkezett a régóta várt nehéz üteg is, mely 24 fél kartaunból, 20 mozsárágyúból és 12 hosszú tábori ágyúból („Feldschlange“) állt. Augusztus 2-án egy mértföldnyire megközelítették Temesvárt. Az ostromágyúk és a társzekerek azonban Billédnél maradtak. Őrizetükre három gyalogzászlóalj és két lovasezred volt kirendelve, Pálffy János gróf altábornagy parancsnoksága alatt.

Augusztus 3-án a sereg Temesvár előtt állott, megszaporodva az odaérkezett erdélyi sereggel, úgy hogy immár 38—40.000 főre rugott. A temesvári basa a szultánt a keresztény sereg megérkezéséről azonnal akarta értesíteni, de a hírvívó török tisztet a huszárok elfogták.

Augusztus 4-én a választófejedelem fölment egy mecset tornyára¹⁾ és onnan kémlelte a várat. A tervezett roham azonban elmaradt, mert hírül hozták, hogy az ellenség hidat vert Zimonymál és egész seregével átkel a Dunán. Nyomban haditanácsot tartottak és elhatározták, hogy az ellenség elé mennek: ha megverték, elég idejük lesz a vár megvételére. A választófejedelem nem osztozott e véleményben, de nem mervén magára vállalni a felelősséget, a többség értelmében döntött.

A sereg tehát augusztus 5-én elvonult Temesvár alól. Előbb azonban a nehéz üteget Aradra indították, s az ottani szigeten („in der Insel Arrath“) biztonságba helyezték.

A Béga mentén, Szilasig jutottak és itt megtudták, hogy a hidverésről szóló hír alaptalan, minek következtében megint visszatértek Temesvár alá. Titel védelmére azonban Starhemberg Guidó gróf táborszernagyot küldték két lovasezreddel és néhány ágyúval, s a Bajára érkezett és ott megállapodott brandenburgiakat (3000 ember), valamint a Truchsess-féle hadtestet is alája rendelték. Hogy a két sereg között meglegyen az összeköttetés, a választófejedelem parancsára Zsablyánál a Tiszán át hidat vertek, s azt sánccal megerősítették.

Augusztus 9-én ismét Temesvár alatt táborozott a sereg. A császári tábornokok azonban nem gondoltak komolyan az ostromra,

és Horvátország felé akarnak csapatokat küldeni? *F.* Erről nem hallottak semmit. *K.* Milyen hadtest van Belgrádnál és milyen erős? *F.* Három arnaut-basa és egy ázsiai basa van ott lovassággal. Milyen erős az ottani hadtest, nem tudják. *K.* Milyen erős a temesvári őrség? Röviddel ezelőtt küldtek-e oda embereket és élelmet? *F.* Milyen erős a temesvári őrség, nem tudják. Tizennégy nappal ezelőtt 4000 bosnyák érkezett Temesvárra némi élelemmel, Hasszán basa parancsnoksága alatt. (Egy lengyel szökevény szerint július 8-án. Ugyanez hírül hozta, hogy a külvárost lerombolják, palánkot állítanak és új árkot csinálnak.)

¹⁾ Ez a mecset a váron kívül, a basa kertjében (a későbbi „Praesidenten-Garten“) volt.

ami onnan is kitűnik, hogy augusztus 9-től 13-ig, mikor a futóárkokat megnyitották, hiábavaló vitatkozással töltötték el az időt: vajjon Temesvárt megostromolják-e vagy sem, holott ez a császár határozott óhajta volt, s ebben a haditanács is megállapodott; továbbá, hogy Caprara tábornagy mindenképen ellenezte, hogy a nehéz üteget Aradról elhozzák. Megint csak rohamot határoztak el, főkép Caprara indítványára, mert „ha az ellenség közeledik — úgymond — kétfelé nem működhetnek kellő sikerrel, míg ha az ágyúkat egy pontra irányozzák, mindent halomra lönek.” De ez nem volt komoly szándéka Caprarának, mert mindent elkövetett, hogy a nehéz üteget, mely már útban volt, Aradra visszarendeljék.

Az ostrom jól kezdődött. A futóárkokat a várkastély irányában, körülbelül ötven lépésnyire a kis palánkig vezették, miközben halottakban és sebesültekben alig vesztek többet száz embernél. Augusztus 15-én reggel tábori ágyúkkal lődözték a palánkot, fel is gyújtották házait, melyek még a következő éjszakán is égtek.

Augusztus 18-án híre jött, hogy az ellenség már Becskerekhez („Betzsereth“) érkezett és Temesvárhoz közeledik. Azonnal abban hagyták az ostromot, a redutokat felgyújtották s az ágyúkat és mozsarakat elszállították. Mert az volt a szándékuk, hogy nem várják be az ellenséget, hanem elébe mennek s a párdányi mocsarak között¹⁾ megállapodnak. Ha az ellenség Erdély felé vonul, követni fogják, mikor aztán a Starhemberg-féle hadtest — több mint 12.000 ember — a Temesvár előtt a futóárkokat megszálló csapatokhoz csatlakozhatnak s így az ostromot nagyobb erővel folytathatnák. De csakhamar mást gondoltak és augusztus 19-én az egész hadsereget a Béga mentén Párdány felé indították.

Augusztus 19-én Szilasnál, augusztus 20-án Szilas és Hetény („Ettin“) között állottak. A választófejedelem megtudván, hogy az ellenség Párdányon túl van még, gyors menetben²⁾ az ottani mocsarakat akarta megszállani, de ellenmondásra talált. A sereg a mocsarakon innen állapodott meg. Az ellenség pedig fölhasználta a helyzet előnyeit és augusztus 21-én a mocsarak között ütött táborn, elsőbben a lovasság, mely a nagyvezérrel érkezett, majd este felé a szultánnal jött janicsárok s a többi gyalogság, összesen 60.000 ember. Még menetközben 11—12.000 török lovas nagy dühvel a császáriakra rontott és mindenáron el akarta foglalni a császáriak ágyúit, melyek egy dombon voltak fölállítva. A választófejedelem hat lovas-század s a Zollern-féle ezred élén ellenök ment és mindaddig föltartóztatta őket,

¹⁾ „zwischen denen Morästen bey Bardan“

²⁾ „in einem Marsch“

mígnem a gyalogság előrenyomult s az ellenséget visszaűzte. Az éj beállta lehetetlenné tette az ellenség áldözését.

Augusztus 22-én a császáriak az ellenség ellen mentek, de az két mocsár között oly előnyösen volt elsáncolva, hogy nem lehetett megtámadni. Hogy a törököket előnyös állásukból kicsalják, 23-án a császáriak kissé visszavonultak. Ám azok észrevették a cselt s alig mozdultak ki a helyükből. 24-én az ellenség egész erejével a császáriak ellen jött, de csakhamar megállapodott, elsáncolta magát és ágyúzni kezdett. Egy ágyúgolyó a választófejedelem sátrába is becsapott. Kölcsönös ágyúzás között telt el a nap. Még éjjel is tartott az ágyúzás.

Látván, hogy az ellenség előnyben marad, a császáriak 25-én a Béga¹⁾ mellett lévő előbbi táborba vonultak, hogy másnap a folyón észrevétlenül átkelve, Becskerekig nyomuljanak. Ha ez sikerül, akkor az ellenség Belgrádtól el van vágva, a Starhemberg-féle hadtest a fősereggel egyesülhet, s a Tisza mellett lévő élelmiszer-raktárakhoz is hozzáférhetnek.

Ámde 26-án az előőrök s a kémszemlére kiküldött tisztek jelentették, hogy az ellenség sűrű bokroktól fődözve, tovább vonult. A választófejedelem tüstént csatarendbe állította seregét. Meg akarta támadni az ellenséget, hogy zavarba hozza és megakadályozza, hogy magát elsáncolja. Azonban a császári generálisok, különösen Caprara és Heister előbb be akarták várni: mi az ellenség szándéka? Egy óra tájban az ellenség a császáriak és Temesvár között, háttal a Bégának, tábornokot ültet, és jobbszárnyát háromszoros szekérsáncsal vette körül. Jobbszárnya s a császáriak balszárnya között bozóttal sűrűn benőtt, kissé emelkedettebb, sík terület volt.

A választófejedelem tüstént haditanácsot tartott, melyben egyhangúlag elhatározták, hogy megütköznek. Belátták ugyanis, hogy ha a Béga átkelnek, a hátvéd nagy veszélynek volna kitéve. Ha pedig visszahúzódnak Párdányig, élelemben szenvednének hiányt, ami különben is érezhető volt már. A választófejedelem tehát azonnal három ezredet (Baden, Alt-Starhemberg és Salm) küldött ki Heister gróf tábornok és Birkholz század altábornok parancsnoksága alatt, hogy a bozótos magaslatot elfoglalják, Vandemont herceget pedig utasította, hogy tíz század dragonyossal támogassa őket. Ugyanakkor a balszárnyat kiterjesztette, még egy vonalat húzott mögötte, melyet balfelől a Béga, jobbfelől pedig bokrok fődöztek. A támadt részt a társzekerekkel töltötte be.

Az ellenség nem várta be az első rohamot, hanem lovasságának nagyobb részét a szekértáboron kívül állította fel és 12.000 válogatott

¹⁾ „an der Pegae“

lovassal¹⁾ két százsz ezredre (Bornstädt és Jordán) vetette magát. Keresztül is tört rajtok, de Bornstädt vezérőrnagy néhány század lovassággal viasszaszorította őket. A Neuburg-féle ezred abban a véleményben, hogy az ellenség megveretett, rendetlenül nyomult előre a török szekértáborig, de itt a janicsárok sortűzzel fogadták, majd karddal támadtak reá.

Heister tábornaszernagy a nagy tüzelés láttára a paráncsnoksága alatt álló zászlóaljakkal megrohanta és már-már elfoglalta az ellenséges szekértábor. A janicsárok már kezdték a puskáikat elhárnyni, a császáriak pedig zsákmányoláshoz láttak, mire a szekértáborig visszaüszött török lovasság megállapodott s a szekértáborba nyomuló zászlóaljakat oldalt és hátban megtámadta. Sajnos, a segítségül küldött dragonyosok nem teljesítették kötelességüket. Ha Vaudemont herceg néhány lovas-századdal az ellenségre nem veti magát és vissza nem szorítja, a gyalogságból alig szabadult volna meg egy ember is.

Végre Heidersheim gróf²⁾ egy lovasezreddel az ellenséges lovas-ságot visszaüzte a szekértáborba, miközben súlyosan megsebesült. Az ellenség ezalatt megrohanta a Zandt-féle ezredet, csekély ellenállás után szétválasztotta és viasszaszorította a második harc vonalig. S ámbár a Vaudemont-féle ezred s a dán lovasság Rosen altábornagy és Bolland vezérőrnagy vezetése alatt az ellenséget a szekértáborig visszaüzte, a Zollern- és Neuburg-féle ezredek gyávasága s a beállt sötétség miatt teljes győzelmet nem vívhattak ki. Pedig a szpáhik részben Temesvár, részben Pancsova felé szökdöstek már, s talán mindnyájan megszöktek volna, ha a szultán maga többeket le nem vág közülök és a janicsárok közéjük nem lőnek. A megriadt tevék a podgyással szintén menekülni igyekeztek.

A császári sereg éjjélig a csata helyén maradt. Látván, hogy az ellenség körülsáncolja magát, a választófejedelem a generálisok tanácsára a sereggel jó rendben Szilasig visszavonult.

A csatában a generálisok egytől-egyig vitézül viselték magukat. Heidersheim gróf tábornagy halálosan megsebesült. Kiskanizsára vitték, ahol a lábát amputálták, mindazonáltal pár nap múlva meghalt. Vaudemont hercegnek átlőtték a balkezét. Bolland vezérőrnagy halálos sebet hapott. Jürger gróf és Spiegel alezredesek, Conteria gróf százados elestek. Hopfengarten generális, Guttenstein gróf ezredes és Werner százados megsebesültek. A császáriak összes vesztesége volt: 2119 halott és 1218 sebesült. 23 ágyújuk is odaveszett. Török részről is

¹⁾ „Szerdengeci“ — önként jelentkező szpáhik és szilíhdárok Hammer szerint. (Geschichte des Osm. Reiches, VI. 623.)

²⁾ Heissler Donát („Graf v. Heidersheim“), akit a zernyesti csatában (1691-ben) elfogtak és Zrinyi Ilonáért, Thököly Imre nejeért kicseréltek.

jelentékeny volt a veszteség. Állítólag 5—6000 emberük esett el vagy sebesült meg, közöttük több basa.

A csatát követő napon (augusztus 27-én) a császáriak várták az ellenség támadását, de az nem mozdult. Minthogy kenyerek és zabjok fogytán volt s a legénység is nagyon ki volt merülve, a választófejedelem elhatározta, hogy a Tisza vidékéhez közeledik.¹⁾ 27-én éjjel és 28-án átkelt seregével a Bégán, egy darabig üldözve az ellenséges lovasságtól. Estefelé Csombolyhoz érkezett. 29-én Hollósnál („Olausch“, „Ollosch“) több napra megállapodtak, miközben a Starhemberg-féle hadtesttel egyesültek.²⁾

A szultán szilasi táborából Thököly néhány ezer törökkel és tatárral Temesvár felé ment. Odarendelte híveit Oláhországból és Moldvából, hogy velük Erdélybe menjen és magát, mint fejedelmet, bemutassa.³⁾ Erdélyből követek is jöttek Temesvárra, kik ajándékokat és frissítőket („Refrechements“) hoztak a szultán számára. A nagyvezér meghagyta nekik, hogy a hét évi adóhátralékot szolgáltatassák be és Thökölyt ismerjék el fejedelmöknek („Abbas“), különben országukat tűzzel-vassal elpusztítja, feleségeiket és gyermekeiket pedig rabságba hurcolja.⁴⁾

A szultán, miután a rumilii és halebi basákat 16.000 emberrel és megfelelő számú ágyúval Temesvár oltalmára hátrahagyta, szeptember 4-én Pancsova felé visszaindult, nem törődve az ügyis visszahúzódó császári sereggel.

Az utóbbi Komlós (szeptember 4.), Valkány (szeptember 6.), Vincehid (szeptember 7.), Szentkirály (szeptember 8.) irányában Becskerekre vonult (szeptember 11.) és ott többnap pihenőt tartott,⁵⁾ hogy erőre kapjon. Szeptember 13-án a választófejedelem elhagyta a sereget és Bécsbe sietett.

¹⁾ A „Rückwärts-Concentrirung“ régi srtatégiai fogás volt, mint látszik.

²⁾ A Hetény mellett vívott csatáról megjelent egykorú tudósítások az „Olaszin“ mellett lévő táborból vannak keltezve, s ez az oka, hogy a történetírók „olaszi“, vagy „olaszini“ csatáról beszélnek. Hollós (Olausch, Ollosch) a mai Nagyikindától keletre esett.

³⁾ „um sich als Fürst zu praesentiren“

⁴⁾ Egy szeptember 14-én elfogott szpáhi vallomása szerint. („Journal“ stb.) Angyal D. „Thököly Imre életrajzá“-ban (259. l.) azt mondja, hogy Thököly az 1696-iki hadjárat alatt Belgrádban volt s ott kellett maradnia a nagyvezér visszatértéig, aki azután újra Konstantinápolyba küldötte. Mint láttuk, az egykorú tudósítás mást mond.

⁵⁾ Becskerekéről a naplóban a következőket olvashatni: „Becskerek azelőtt főhely volt. Török módra épült, amennyiben régi palánk van mellette, néhány mecsettel. Fája van elég s a kis Béga vize folyik el mellette.“ („Betschkereck war vormals ein Haupt-Orth nach Türkischer Arth, indem eine alte Palanque darbey nebst etlichen Mosqueen ist.“)

A császáriak még egy sikertelen diverziót tettek a Duna mentén Valkóvár tájáig, majd arra a hirre, hogy a törökök visszavonultak, ők is visszatértek Péterváradnál lévő táborukba. Egy részöket már előbb Erdélybe rendelték.

*

Hogy Temesvár ostroma nem sikerült, a választófejedelem jelentésében annak tulajdonítja, hogy a szükséges ostromszerek nagyon későn, csak augusztus elején érkeztek meg. Hogy pedig a győzelem kisiklott a kezökből, némely ezredek idő előtt való megfutamodásának és gyávaságának¹⁾ tudja be. Az utóbbinak a főokát abban látja, hogy a legénységet rosszul fizetik vagy nem is fizetik,²⁾ minek következtében kedvetlenül harcolnak. Ehhez járul, hogy a tisztek sem veszik komolyan kötelességeiket, mulatságra, kényelemre gondolnak, különben is sokan nem szerzett érdemeik alapján, hanem csak protekcióból lettek tisztekké.

A császári generálisok azonban a hadjárat sikertelenségeért magát a választófejedelmet okolták, s hogy nem alaptalanul, azt a következő év eseményei fényesen bebizonyították. Ugyanis a lengyel trónra emelt választófejedelem helyébe a lángeszű Szavójai Jenő herceg lépett, aki ugyanazzal a hadsereggel, melyet a választófejedelem annyira becs-mérelt, Zentánál döntő csapást mért a törökökre s a szultánt békére kényszerítette. S a győztes Szavójai Jenő, ellentétben a választófejedellemmel, a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozik katonáiról: „Nincs közöttük egy sem — úgymond — aki többet ne tett volna a kötelességénél.”

Dr. BARÓTI LAJOS.

¹⁾ „der unzeitigen Flucht und Lacheté einiger Regimenten“

²⁾ Az egész hadjárat folyamán a választófejedelem állítása szerint a hadi pénztárba alig folyt be 300.000 forint, holott 1,600.000 forint volt a kiadás.

Herkulesfürdő Dácia védrendszerében.

A Csernavölgy égbenyúló szirtfalai közt rejtőző Herkulesfürdő hadi szerepéről beszélni szinte hihetetlenség számba mehet azon olvasók előtt, akik nem tudták elszánni magukat e szédületes meredekségek megmászására. A Damogled, vagy Suscu tetejéről elénkbe táruló látkép után azonban sokat megérthetünk már azokból a katonai emlékekből, melyek a szakavatott előtt legott nyilvánvalóvá teszik, hogy ez a pompás gyógyhely a mult időkben nem lehetett mindig a béke és nyugalom tanyája.

Ime mindjárt a főtéri katonaparancsnokság épülete homlokzatán a legújabb időkig elénkbe tárult katonabélyeg egy olyan római legiót képvisel itt, mely nagyjában a mai Szerbia földjével azonosuló Felső-Moesia seregébe tartozván, olyan idők zavarainak enyhítése céljából léphetett Dácia földjére, amikor a Duna balpartjának fegyveres ereje az elhatalmasodott veszedelmekkel szemben elégtelennek bizonyulván, hamarosan a tulsó oldalról kellett a tartomány megmentőit kivezényelni.

Egy szélesebb körű tanulmányunk kapcsán szerzett eme tanulságunk elsősorban a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat céljait szolgálván, azt hiszem, a Társulat tagjai nem veszik rossz néven, amikor Értesítőjüket sietek azokkal felkeresni.

Herkulesfürdő ugyan a forgalmi útvonalakon még napjainkban is kívül marad, s ennek dacára észleleteinkből kitetszőleg a római időkben fontos katonai szerepet tölthetett be. Az Orsováról Karánsébesre haladó országút és vasut Mehádiáig jóformán a rómaiak dierna-tibiscumi vonalát követik. De a kettős úttól is 5 kilométernyire nyugatabbra marad Herkulesfürdő, miután a Bela Reka völgyén futó főúttól, vagyis a MÁV. mai állomásától EK. irányban nyílik meg a Cserna ama szűk csatornája, melynek ölére a Gondviselés thermáinkat rejtette. S habár Herkulesfürdön felül jelenleg sem rendelkezünk kocsiközlekedéssel s innen tovább egyetlen irányban sem kaphatunk kapcsolatot, azért ez a mindenképen elszigeteltnek látszó völgyzúg a rómaiaktól kezdve a vidék birtoka felett versengők küzdelmeiből még sem maradhatott ki. Hisz már futólagos szemléletre felismerszik a vasutról is

észrevehető Miháld-vár félreeső volta. A magyar királyok várispánjának eme sasfészkéből az őrség éppen azért nem annyira az orsova-mehádiai völgyet, mint inkább a megmászhatatlanoknak képzelt sziklafalakon át délkeletre Szörénytoronyhoz, a mai Turn-Severinhez szolgáló átjárókat kémlelhette. S ezeknek a ma alig emlegetett hegyi átjáróknak kulcsául éppen Herkulesfürdőt jelölik meg gyérszámú, de jelentőségükben annál fontosabb emlékeink.

Éppen azért lehetetlenség valóságnak elfogadnunk azt az irodalmunkban pedig dogmaként hirdetett feltevést: hogy e három királyi vár kapitányainak s a későbbi szörényi bánoknak gyakori útjába és szolgálati körébe állott thermákat csakis a törökök visszaszorítása után kezdték volna hazai köreink használgatni. Hiszen Pesti Frigyes¹⁾ könyveiből olvasható hogy előkelő nemes családok udvarházai pompáztak itt kereken körül mindenfelé. Lehetetlenség tehát, hogy ezek a nagybirtokú urak elmulasztották volna a természet ingyen ajándékának igénybe vételét, amikor egyszerű kútforrásokat is csodatevő kutak hírével búcsújáró helyekké tudott a középkor varázsolni. És Herkulesfürdön ez a feltevés annál nagyobb valószínűséggel bir, mivel már a törökök is kiváló súlyt helyeztek ennek megtarthatására. Azok a római szobor- és felirattöredékek tehát, melyek alapján Caryophilus 1735-ben Herkulesfürdőről külön könyvet²⁾ írhatott, a középkor latinul író és értő magyarságát szintúgy emlékeztethette ennek a helynek igazi jelentőségére, mint a törököket, akik pedig latinul sem tudának. A magyar előidők hagyományainak kell tehát azt a diplomáciai huzavonát is tulajdonítanunk, mellyel a törökök az 1738-iki belgrádi békekötésnek egyik szerencsétlenül s a helyi viszonyok fogyatékos ismeretével megfogalmazott pontjába kapaszkodva, két évi póttárgyalásra³⁾ tudták kényszeríteni az osztrák kormányt, s az alatt a Toplecnél és tovább látható költséges vízvezetékekkel⁴⁾ próbálták a rájuk oly értékes hévvizeket az orsovaival hozzájuk szakadó területbe kaparítani. Bármekkora tisztelettel adózzunk is gróf Hamilton András (Temesvár 1735-ki hadtestparancsnoka) abbeli érdemeinek, hogy a katonai célokra helyreállított thermáknál előkerült római emlékeket megmentetve, azok első irodalmi értékesítését lehetővé tette, azért azt is nyoma-

¹⁾ Pesti Frigyes: A szörényi Bánság és Szörény vármegye története. Második kötet. Pest, 1878.

²⁾ Paschalis Caryophilus: De Thermis nuper in Dacia detectis. Dissertatio epistolaris. Vindobonae, 1737. Második kiadása Mantuae 1739, harmadik Trajecti ad Rhenum (Utrecht) 1773.

³⁾ Boleszny Antal: A belgrádi békekötés, tekintettel Orsova és a mehádiai Herkulesfürdők vidékére. Tört. és Rég. Értesítő. Temesvár. 1876, 1881.

⁴⁾ Böhm Lénárd: A topleci vízvezeték és a mehádiai régiségek. Tört. és Rég. Ért. 1880. 161. lap.

tékosan hangoztatni kívánjuk: hogy Herkulesfürdő a magyar időknek mindenestre ismert és keresett gyógyhelye lehetett. Merő képtelenség azt feltételeznünk, hogy azok a királyi castellanusok, kiket hivatalos ellenőriző útjuk, sőt hadi kötelességeik Miháld várából Szörénytoronyba oly gyakran e hőforrásoknál vezettek át, tudomást ne vehettek volna e gyógyvizek értékéről. Csakhogy a középkor urainak fürdőzése szintén tábori módra történvén, a várnépektől idetelepedett kapitányok és vidéki nemesek tartós anyagú szilárd kő- vagy téglaeépítmények helyett hirtelen s ép oly gyorsan pusztuló összerótt kunyhókkal avagy tábori sátraikkal is beérték. Az akkori közlekedés nehézségei mellett aztán a távolabbi vidékek idejuthatásáról szó sem lehetett. Ki tudja min ő néven lappang tehát levéltáraink homályában Herkulesfürdő akkori neve? De a Miháld-vár tartozékát képező forrásokat talán külön néven nem is emlegették akkoriban? avagy talán nem is különböztették meg, mi még legfeltehetőbb; a szokásos **Boldogasszony** kutjaként a délvidék búcsújáró helyét képezék hévvizeink s ennek emlékeül sereglik ide a föld népe még 2—3 napi járatnyi távolságból is mai napság esztendőnkint épen Boldogasszony napján.

Ennek felderítése az egyháztörténelem terein s a csanádi püspökség multjában bűvárló szaktársaimra tartozván, mindezt inkább eszmefejtés kedvéért s az okból kívánjuk itt érinteni: hogy ezzel is szembetűnőb tehessük azt a sokoldalú jelentőséget, mellyel Herkulesfürdőt geographiai helyzetének előnyei felruházták.

Fürdünk a római érdekeket is kettős minőségben szolgálta. Mint-hogy pedig balnaeologiai hivatásáról egész irodalom szól, most rávilágítunk arra a szerepére is, melyről idáig tudomást sem vett még a szakirodalom. Mint említettük, a Parma ostrománál 1734-ben elesett báró Mercy első hadparancsnok örökébe lépett gróf Hamilton Andrásnak tulajdonítja a közvélemény Herkulesfürdő felfedeztetését. Pedig amennyiben felfedezésről szó lehet, azt inkább báró Engelshofen tábornoknak köszönhetjük. Ő vezette ugyanis nem csupán Uj-Orsova (Adakaleh) és a szerbiai oldalon 1867-ben gróf Andrássy Gyula közbenjárására leromboltatott Erzsébeterőd építését; hanem Mehádia sáncvárat (Schanzgraben) is ő emeltette fel. Ez a közeli működése a hegygerincen túl rejtőző hévvizek megismerhetésére is bő alkalmat nyújthatott s kétségtelenül az ő eszméje vala a háborúk szenvedéseitől s a délvidék mocsárlázától egyaránt sanyargatott katonaság javára szolgáló fürdő megépítése is. A napfényre került régiségleletek lemásolását és gondozását szintén neki tulajdoníthatjuk.

De bármekkora tisztelettel adózzunk is a derék tábornok lelkes buzgalmának, még sem hallgathatjuk el, hogy épen az ő jelentései

következtében több olyan téves adattal járulhatott Caryophilus Dácia adattárához, melyek a szigorúbb kritikát ki nem állhatják. Épen azért amikor Herkulesfürdő római korbéli adalékait kívánjuk itt összefoglalni, ezeket két csoportra osztva mutathatjuk be. Első helyen végeznünk kell mindjárt azokkal a feljegyzésekkel, melyek téves elnézés, avagy hiányos latin tudás eredményeként kerültek be Caryophilus könyvébe. Ezek tehát nem tarthatván számot a további méltatásra, egyszerűen ki kell őket az irodalomból küszöbölnünk. Lássuk azért először ezt a megbízhatatlan adatkészletet!

I. Herkulesfürdő hadi mivoltának téves emlékei a római korból.

Caryophilus tudvalevőleg nem fordult meg Herkulesfürdőben s részint a gróf Hamilton András útján beérkezett hivatalos jelentésekből, részint báró Ebrenfels és gróf Hamilton gondosságából a Dunán át Bécsbe vontatott s ott a császári udvari könyvtár lépcsőházába falazott, vagy a Savoyai Jenő gyűjteményébe osztott leletekről vett másolatokat értékesíté munkájában. Felirati adalékaiból a legfeltűnőbb tévedések a következők:

1. VEXILLATIO DACIARVM és DACIARVM VEXILLATIO alakban közölt bélyegnyomat, melynek párja azóta sehol sem ismétlődött. Pedig Caryophilus¹⁾ szerint a fürdők téglapadlózatából fejtették volna ezeket ki. A szokatlanul hangzó bélyegnyomatok azóta tovább ismétlődnek Herkulesfürdő leiróinál. Mommsen sem hagyta ki 1873-ban megjelent dáciai adattárából; de kételyeit *Tu cave!* intéssel²⁾ sietett mégis kifejezésre juttatni. A bélyeg cáfolata szinte felesleges s azzal tovább foglalkozni nem is kívánatos.

2. Ezeknél a mindenképen kétséges bélyegnyomatoknál nem sokkal különb értékű Caryophilusnak a legio V Macedonicára vonatkozó híradása. A legio V Macedonicával kapcsolatosan idézett Calpurnius Julianus³⁾ tényleg a két Moesia egyikének consularis helytartója

¹⁾ Caryophilus, De Thermis Herculane, Mantae MPCCXXXIX. II. kiadás, 59. lapján: Auxiliares etiam copias in Dacia statua habuisse compertum est ex Inscriptione in alio laterculo, qui Thermarum pavementum exornat, in quo sic habetur: VEXILLATIO DACIARVM. Caryophilus Hadrianusnak tulajdonítja ezt a vexillatiót. A 92. lapon ismét: Sic etiam ex laterculis, quibus structum Thermarum pavementum inscriptum legitur: DACIARVM VEXILLATIO.

²⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum III. (Rövidtve CIL. III írjuk) n. 1633.

³⁾ CILIII 1566. (Hirschfeld, Epigraphische Nachlese zum Corp. I. Lat. Vol. III. Sitzungsber. der Akademie der Wissenschaften. Wien, (1874) LXXVII. Bdp. 365. Anm. 2.), idevonatkozó részét: leg(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) pro(vinciae) Moesiae [in] fe[rriori]s olvas. Domaszewski, Die Grenzen von Moesia superioris. Archeol. epigr. Mitth. XIII. (1890) 144. l. 81. jegyzetében [u]p[e]r[rior]is értelmezi a betűmaradványokat. A kö kopottsága miatt nem bírtuk a valóságot eldönteni.

vala. A korunkra ájtott oltárkö azonban épen a hovatarozóságra döntő sorok kicsorbulásával olvashatatlaná vált. De még épvoltában sem igazolhatna ez a kö sem a legio V Macedonica idevaló állomását, sem a területnek valamelyik Moesiához tartozóságát. Culpurniu Julianus t. i. gyógyulás céljából kereste fel thermáinkat s hálaáldozása hivatali hatáskörének idetartozóságára legkisebb jogalapul sem szolgálhat. Hisz ha a legio V Mac. tényleg nyomot hagy vala Herkulesfürdőben, annak sokkal elfogadhatóbb tanúságát képezhetne amaz állítólagos bélyegnyomat, melynek LEG · G · V · M alakú másolatát Caryophilus leg(io) g(emina) v(ictrix) M(inerva)-ra¹⁾ olvasá és értelmezé.

Hogy a legio I Minerva victrix Traján mindkét dák háborújában részes vala: azt Hadrianus életirójából²⁾ már Caryophilus is³⁾ tudni látszik. Cichorius Conrád a Traján-oszlop képeiről szóló magyarázatában szintén igazolja ezt a közreműködést. De felirati tanúságát⁴⁾ is hívjuk a legio dácius szereplésének. Ezek dacára, ha a szóban forgó bélyegnyomat itt felmerült, azt mégis inkább LEG · G · V · M nézhetett ki. S a legio V Macedonicára ép oly jogosan gondolhatnánk ezzel a bélyeggel, miután a legio az első dák háborúban Q. Roscius Falco parancsnokával⁵⁾ biztosan vett részt. Nevezett már 107—109-ben Judae⁶⁾ helytartója s így a második dák háborúban más vezethette a legio V Macedonicát. Hadtörténelmi szempontból eszerint nincs kizárva annak lehetősége, hogy a legio V Mac. valamelyik vetillatiója is megfordult Herkulesfürdő ama váradjában, melynek származását még a Traján előtti időkre vezethetjük vissza. Ha azonban azt is tudjuk, hogy a legio Traján előtti időben az Olt torkolatánál átellenes Oescusban, vagyis az Isker

¹⁾ Caryophilus, II. kiadás, 58. l.: Praeter Legionem decimam tertiam geminam et quintam Macedonicam, de quibus sermonem habuimus occurret pariter LEG · G · V · M Legio gemina victrix Minervia in laterculis Thermarum inscripta quam in Dacia hyemaesse verissimile videtur ex quo ei praefuit Hadrianus, etenim secundae expeditione Daciae Trajanus eum primae Legione Minerviae praeposunt, secumque duxit.

²⁾ Spartanus, Vita Hadrianum 3.

³⁾ Caryophilus 58. l.

⁴⁾ Cichorius, Die Reliefs der Traianssäule. II. Textband, Berlin. 1896. 227. l. a. felemelt szárnyú sas nyakában gyűrűvel jelzi, leget. 368., III. Bd. 1900. 171. és 253. l.

⁵⁾ CIL. II 2424. III 550 (Dessau 308); VI. 3584. (Dessau 2656). A II. 2661. (Aero Hispania Tarraconában). Az illető Traján dák háborújában *dona militaria* nyervén, vagy a leg. I Minerva, vagy a leg. VII Claudia, vagy leg. XIII Gemina centuriojaként tette magát erre érdemessé.

⁶⁾ Prosopographia Imperii Romani ediderunt Klebs, Dessau, de Rhoden. Bero-lini 1897. 1898. R. 68.

balparti Gigeninél¹⁾ feküdt, ezt a feltevést sem igen tehetjük magunkévá. A legio természetes felvonulási irányát annyival inkább a Verestorony szorosa képezhette, mivel Oescustól Ny.-ra Ratiariában (Arcar Palanka) még egy legio: t. i. a legio IIII Flavia Felix²⁾ állomásozván, inkább ennek egyik szárnyát irányíthatták Diernának (Orsova) Decebal ellen.

A legio V. Mac. eszerint Traján dák háborúiban nehezen érintette a Csernavölgyét, s a fürdő építkezésében neki jogosan mi részt sem tulajdoníthatunk. Caryophilus idevonatkozó combinációi tehát ellenkeznek a hadi lehetőséggel s az állítólagos bélyegnyomatokat hiradóinak avatatlansága tulajdoníthatá ennek a legiónak. Itt t. i. valamelyik más legio elmosódott bélyegeit nézhették LEG. C. V. M.-nek.

Caryophilusnak emez elfogadhatatlan katonai emlékeit mellőzve, térjünk azokra a bélyegnyomatokra, melyek hitelességéhez kétely nem férhet, s melyeknek származási korát is képesek vagyunk meghatározni.

II. Hévvizeink hiteles római katonaemlékei.

Herkulesfürdőnek eme mellőzésre kárhoztatott katonaemlékei mellett egész sorozat olyan biztos leletével rendelkezünk, melyek azt is kétségtelenné teszik: hogy a hévvizek gyógyító erejének rendszeres kihasználásán felül a rómaiak itt katonai őrállomást is kénytelenek valának létesíteni. Ennek az első hallásra oly idegenszerűnek tetsző feltevésünknek tanúbizonyságait a következőkben mutathatjuk be.

1. A legio XIII. gemina bélyegei. A legio XIII gemina tudvalevőleg eleinte egyedül állott Dáciában s csak a marcomann háborúk kényszeríték arra a római kormányt, hogy második legióul a leg. V. Macedonicát is berendelje a tartomány megerősítésére. Elég sajátságosan azonban Dácia első legiójának szolgálatát is attól

¹⁾ Alfr. v. Domaszewsky, Die Entwicklung der Provinz Moesia. Neue heidelb. Jahrbuch I. 1891. 197. és Die Beneficiarposten und die römisch. Strassen-netze, Werd. Zeitschr. XXI. 1902. 188. l. A 212. jegyz. felsorolja a legio V. Mac. verçusi bizonyítékait: a., CILIII 12348 + p. 2316⁴⁵ Besliből Oescus mellett. *C. Vibi[us] C. f. | Fab. Fro | nto do | mo Bri | xia vet[er] | r (ann.) leg. V M[ac.] vi | x(it) an | m. b. III. 14 415. C. Ann[us] C. f. | Ani Milo | Luca vet(eran[us]) leg(io) V Mac(edonicae) vix(it) ann.* E kétfő veteránus emlék; de egy Domaszewski által először publikált kő már tényleges legionáriustól ered: *L. Septimus C. [f.] mi(les) leg. V. Mac. vix(it) a(nnis) LX militav(it) a(nnis) XXX. H(ie) s(itus) e(st) Moesia l(iberta) (et) co(ni)ux. fa(c)iendum c(uravit).*

²⁾ Ritterling, De legione Romanorum gemina. Dessertatio 1883. 49, 1. Beuchel, De legione Romanorum I. Italica. 60–70. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia. Klio. 1903. VI. Beiheft. 63. l.

az emlékkőtől¹⁾ számítja az irodalom, mely a tartomány keleti szélén az Olt víznek Fogaras földjére vezető térdhajlatában fekvő H é v í z (Nagyküllöm.) maradt reánk. Minthogy a töredéken mutatkozó névrészletet Mommsen²⁾ a legio paracsnokának minősíté, ilyenformán az egész légiót is H é v í z alapvetőjéül számította. Ezzel Hadrianus korára (Krisztus után 118—138.) határozódnék a legio Dáciába letelepedése, a Hévíz másodrendű határcastellum képezné annak első alkotását, ami már magában szembetűnő képtelenség.

Ujabb időkben mind több lelet tágitja a legio XIII gem. dacia szolgálatának szűkre szabott szolgálati időhatárát s számos adat erősít meg abban a felfogásunkban: miszerint a legio a dák háborúkkal örökösödött Dáciába. A legio tényleges részesedését Traján két dák háborújában két kitüntetéttje is documentálja. A leg. XIII gem. egyik katonájáról a dalmáciai Naroná³⁾ őrizte meg a hadi kitüntetést. A másik a legio egyik primpulusának emlékköve Aquileiából.⁴⁾

Semmi kétség nem foroghat fenn tehát arra nézve, hogy a legio XIII gemina a dák háborúkkal került Dáciába. De legutóbb azt is sikerült megállapítanunk, hogy a legio XIII gemina intézése Dácia berendezését, s a legio I. adiutrix segítségével alapította Apulumot. Erre nézve már 1865 óta felmerült egy bizonytalan származású téglabélyeg. Minthogy azonban annak a LEG · XIII GETI · ADI alakban⁵⁾ közzölt bélyegnek lelőhelye ismeretlen vala, ily módon Mommsen⁶⁾

¹⁾ Corpus Inscriptionum Latinarum III. 953 Mommsen így egészítette ki:
imp. caes. divi traiani pa RTHIC FIL DIVI nervae. nepoti traiano hadrian O AVG · -PONTIFMax | leg XIII G · SVB TIB CL audio G ANTONIN//N//

²⁾ Tib. Claudius a legio gemina legatusának minősítvén, így közli a CIL. III. a 2482. a. leg. XIII. gem legatusai közé vétetett fel. Ép így közli a Prosopographia C. 628. és Jung Fasten der Provinz Dacia 57. l. n. 6.

³⁾ CIL. III. 8438. Naroná Dalamatia — Dessu, Inscriptiones latinae selectae n. 2597) . . . [dom]o Arimin(o) mil. leg. XIII. donat(us) torq(uibus) phal(eris) et centurio coh(ortis) I Camp(agnorum) an(nis) LX t(estamento) f(ieri) i(ussit). Posidonius et Prunicus lib(erti) posuer(unt) et ali(ne)ni). H(ie) s(itus) e(st).

⁴⁾ Dessau a 2658. Aquileia: T. Statius P. f. Serg. Marrac prim(us) phil(us) leg. XIII Geminae donatus torquib(us) armill(is) phateris hasta pura bis, coron(is) aureis quinque.

⁵⁾ CILIII. 802. — 1688. számú bélyeg a bucaresti muzeumban hova a St. Sabbas-zárdából jutott. Friedländer közölte Gerhards Arch. Anzeig. 1865. S. 96.

⁶⁾ Mommsen a CILIII 1628. számhoz adott jegyzetében. Őt követik Schiller, Geschichte der römischen Kaiserzeit. I. Gotha 1883. 553. l. Domaszewski Alfred, Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll. Arch. epigr. Mitth. XIII. 1890. 144. l. 82. jegyzet. U. ö. Die Religion des römischen Heeres. West

is csak feltételesen kockáztathatta meg abbéli véleményét, hogy a két legio képezte egy ideig Dácia helyőrségét. Dr. Cserni Béla, Apulum lelkes kutatójának gondosságából végre LEG · XIII · ET AD I bélyegnyomathoz jutván,¹⁾ ezzel kétségtelenné vált az is: hogy a legio XIII gemina a második dák háború befejeztétől Dáciában maradt állandóan. A legio I adiutrix azonban 114-ben, amikorra Dácia organisatiója betetőződött, Brigetióba (Ó-Szőny) költözködve, már Traján alatt egyedül a legio XIII geminára hárult Dácia védelme.

A legio XIII geminának Dácia első helyőrségéül történt begazolódásával Filownak²⁾ azt a további következtetését is megerősíthetjük, mely szerint az első dák háború biztositékaul Trajánus által Itáliába történt visszatérése előtt Sarmizégetusában s Decebal néhány más várában Dio³⁾ szerint elhelyezett legióőrség szintén a legio XIII geminából telhetett ki.

Herkulesfürdőben a legio XIII gemina ily módon egész joggal végezhetette a bélyegeiben képviselt erődítési munkálatokat. Erre mindjárt Dacia berendezésénél bő alkalmat találhatott. Ezt az időt képviselhetik tehát Herkulesfürdőben a LEG · XIII G = *leg(io) XIII g(emina)* és LEG · XIII G · I-R bélyegnyomatok⁴⁾ s csak azt sajnálhatjuk, hogy ezek eltűnével, nem vala alkalmunk azokat most felülvizsgálni. A második változat szokatlanul néz ki s nagy valószínűséggel a GEM = gem(ina) jelző kopott betűit nézték GI R-nek a másolók.

A legio XIII gemina ily módon a fürdők alapvetője s egyúttal első őrsége is lehetett. A közel Orsova bélyegei⁵⁾ szintén őt hirdetik alapvetőnek.

deutsche Zeitschrift, XIV. 1895. 24., 98. lap. Ugyanigy nyilatkozik Jung, Fasten der Provinz Dacia. Innsbruck 88. I. n. 4.

¹⁾ Téglás Gábor: Zur Frage nach der ersten Besatzung Daciens. Hermes XLIV Bd. 1909. 618—620. I. A páros bélyeg olvasása. *Leg(io) XIII. et ad(in)trix prima*.

Filow. Bogdán, Die Legionen der Provinz Moesia. Klio VI. Heft 1906. 58. I.

²⁾ Filow, Die Legionen. 72. I. Előzőleg Cichorius, Die Reliefs der Traianssäule. II. Festband. Berlin, 1890. 368. I. a leg. I. Minervában keresi a megszálló csapatot. Ennek azonban semmi támpontja sem mutatkozik.

³⁾ Dio Cassio LXVIII. 917: Boissev kiadás: (Τσαίανος) τὸ στρατόπεδον ἐν Ζερνίτσει τοῦ ὀνόματι κατὰ λινῶν . . ἐς τὴν Ἰταλίαν ἀνεκκνυμιοῦθη.

⁴⁾ CIL. III. Suppl. 8064. 1. = 16291. cf. p. 1018. Ackner Müller, Die römischen Inschriften Daciens. Wien, 1865. n. 41. 2. 3.

⁵⁾ CILIII. 8064. 1. O. LEG XIII GEM. Böhm L., Alterthümer längs der Donau von Pancsova bis Orsova. Auszug von Kubitschek. Archaeol. epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, IV. 1880. 2. für 174 I. Az általunk Orsován talált 023×023 talált téglák XIII. nyomatát nem találjuk hitelesnek. Téglás Gábor, Klio, 1911. évf. 1508. I. n. 1. a.

1. De a legio XIII gemina a tartomány berendezése után Apulum környékére tömörülven, utóbb segédcsapatai láthattak el Herkulesfürdőben a szolgálatot. Ezek közül szintén ismerjük a következőt:

2. Herkulesfürdő második hiteles katonabélyegét a brassói ág. ev. főgimnázium őrzi. Ez a

COH. III DEL

alakban jelentkező 1 coh(ors) III Del(matarum)-nak olvasandó bélyeg, képezé a Herkulesfürdő felett őrködő Ad Mediam rendes helyőrségét Mehádiánál.¹⁾ A bélyegnyomat tehát bővebb magyarázatra nem szorul, miután a cohors III Delmatorum Valeriana Galliena miliaria equitata c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)²⁾ címezéssel is megörökíté onnan 257/260-ból magát. A cohors III Delmatorum tehát ezres vala s különbözik attól az ötszázas cohors III Delmatorum p(ia) f(idelis)-től, mely először a mai Cölnben (Colonia Agrippina),³⁾ Alsó-Germániában feküdt. Innen Felső-Germániába helyeztetett, mert 90-ben (Diplom. XXI), 116-ban (Diplom. XL) és 134-ben (Diplom. LXX) ott bocsátotta el kiszolgált legénységét. Ott a Kinzigvölgyi Rückingen szolgáltathatott állomásul, mert több bélyegváltozata illusztrálja odavaló húzamos szolgálatát. Hogy Dáciába mikor került a coh. III Delm. miliaria equitata, arra nézve nincsenek még bizonyítékaink. Feltehetőleg a II-ik században, talán a marcoman háboruk alatt 167—175 közt helyezték ide s a legio XIII gem. segédcsapataival vonult innen Aurelianus alatt ki.

3. Az az érdemes fürdővendég, aki a coh. III Delmatarum herkulesfürdői bélyegével a brassói ág. ev. főgimnáziumot, az iskola 1818. évi leltári beszerzése szerint megajándékozá, egyidejűleg még

¹⁾ CILIII 8074. 15 a. (= 1633, 24 cf. Eph. epigr. II. n. 468.) Mehadiae a. 1813 bei Reipigung einer Kalkgrube rep. ACTA musei [Cronstadt in mus. gymn.]

²⁾ CILIII 1577. = 8074. 15 cf. p. 1017. Torma Arch. epigr. Mitth. VI. p. 124 n. 76. Az 1837-ben kiásott s később a karánsebesi ezredparancsnokság épületébe befalazott oltár most a temesvári muzeum egyik nevezetessége. Torma revíziója szerint 8010. szám alatt a CIL III supplementumába így iktatta be Domaszewski: IMP · CAES · P · LICI | GALLIENO P · F · AVG · | PON · MAX · TR · PO | CONS · III · PROCONS COH · III · DELMARM | VAERIAN GA IE | N AE ∞ EQQ · C · R · P · F · | DEVOTA NVMINI | MAIESTATI QVE EOR.

³⁾ Correspondenzbl. der Westdeutsch. Zeitschrift XV. 129. már p(ia) f(idelis) jelzővel.

⁴⁾ Brambach, Corpus Inscriptionum Rhenarum 1436 c. Comersblatt VIII. 243. Mittheil. d. Han. Bez. Vereins X 256. Vesd össze Westd. Zeitsch. XII. 215 és IV. 407. Korr. d. Westd. Zeitschr. III. 174. és Tal. 4, 17. Wiesbaden is szolgáltatta bélyegeit. L. Brambach Corp. Insc. Rh. 1537. k. Majd az Oberscheiden völgyen Mümlingennél őrködött. ORL. 52. p. 13.

két értékes katonaemlékkel gazdagítá innen az iskolát. Ezek következőleg néznek ki:

a) LEG · VIIICL, és b) LEG · VIIC^L

Látnivaló, hogy mindkettő ugyanazon legiónak: t. i. a leg. VII Cl(audia)-nak a nyomata. A második nyomaton az L betű egyszerűen feltolódott.

Ennek a bélyegpárnak¹⁾ megfejtését Hirschfeld és Benndorf Ottó fenn idézett közleményének²⁾ köszönhetjük. Hirschfeld Ottó és tudós collegája 1873-ban, amikor az akkor már lezárt Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetéhez pótló anyagot gyűjtendők, a régi Dacien s a ker. Moesia területét beutazták, nem igen rendelkezettek meg utbaigazító támpontokkal ennek a Viminaciumban, (Kostolaç) Felső-Moesia fővárosában feküdt legiónak idejuthatási körülményeiről. A meglepő leletre tehát hamarosan más elfogadható megfejtést nem gondolhattak ki, mint azt, hogy ezeket a bélyeges téglákat kereskedelmi áruk gyanánt a fürdő berendezése idején szállíthattak ide.

Csakhogy időközben szerencsésen kiderült: hogyha tényleg ilyen téglaszállításra rászorultak volna Herculesfürdő alapítói, azt ott a közelben a mai Orsovánál állott Dierna városából sokkal gyorsabban s így olcsóbban megkaphatják vala. A *D(e) R(e) P(ublica) Dierna-ra* olvasható DRP DIERNA bélyegeket u. is a Kazanon keresztül legutóbb a Priscabara őrtorony romjaiból a Coronini barlang³⁾ alatt s Milanovac közelében Golubinjeről,⁴⁾ lefelé a Negotin közelében a rómaiaktól Aquaenak nevezett Praovoig⁵⁾ ismeretesekek. Elképzelhető-e már most, hogy a mikor

¹⁾ Aekner Müller, Die römischen Inschriften Daciens. Wien 1865. n 425.

²⁾ Hirschfeld, Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum volumen III aus Dacien und Moesia, Sitzungsber. der plul hist Classe der Akademie. Wien LXXVII 1874. 413 l. Ephemeris epigraphica II. n. 468. Innen CIL III 8074 15 a. — 1633 24.

³⁾ Mihalik Sándor, Orsova és környékének régiségei. Muzeum és Könyvt. Értesítő 1908. 1. füz. 18. l. 40. rajz. Téglás G., Zur Inschriftskunde Dakiens, Klio 1911. 506. l., 2 c. U. ö. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1911. 36. füzet 494. l.

⁴⁾ Valtrovič, Starinar V. 20 a belgrádi muzeum DRP DIERNA bélyegnyomatként két első betűjét OB-nek olvasva, Kalinka és Swoboda helyesbíték 1883-ban *D(e) R(e) P(ublica) Diernara*. Domaszewszki szövegezte végleg CIL III Supplementum 1471. lap n. 8272. a. Ugyanonnan a belgrádi muzeumban még egy kézzel írt téglalap CIL III 8273; [*Fac*] *laterculus* [*CC(?) F(uriane) [m] ale dor[m]iejs sinon fe|ceris*. Valtrovič, Starinar V. 20 III. tab. 3 dr.

⁵⁾ CIL III 1642. Vesd össze Téglás Gábor, A rómaiak kereskedelmi hajózása Pannoniában. (A dunai hajózás emlékei) Magyar Mérnök- és Építész-Egyl. Közlönye 1911. 36. szám, 445. l.

alig 30 klm. oly kitűnő minőségű téglatermelés kínálkozott, melyet a Duna vonalán messzi földre igénybe vettek: akkor Herkulesfürdő kisebbrendű építkezéseihez a távol *Viminacium* ből (Kostolac) szállítsák mégis az építő téglát? Ez a pazarlás már azért sem feltételezhető, mivel *Viminacium*tól Orsováig még 160 km. vízihajózás drágítja és késlelteti vala a szállítás költségeit.

A legio VII Claudia bélyegei tehát csakis azon hadi eseményekkel kapcsolatosan kerülhettek Herkulesfürdőbe, melyek szerint Dacia occupatiója idején, részint azután s a marcoman háborúk folyamán 166—176 közt, avagy még régebben Felső-Moesia érdekében felmerültek.

A legio VII Claudia mindenestre részese vala Trajanus daciai hadjáratainak. Hisz a seregösszpontosítás is az ő székhelyén: *Viminacium* ban történt s Trajanus maga is követte¹⁾ az onnan Berzovián (a mai Zsidovin)²⁾ át vezényelt nyugati hadtestet. Cichorius Conrad, a Trajan háborúk monographusa az első dákháborúban feltétlenül igazoltnak veszi a legio közreműködését. A Tapaenal megvívott döntő ütközetre vonatkoztatott XVII—XIX. táblán szemléltethető egyik zászló esküre emelt kézjelvényében, t. i. a legio VII Claudia pia fidelis zászlójelvényét véli felismerhetőnek.³⁾

Még közelebbi bizonyíték erre nézve L. Aconiusnak az umbriai *Tifernum Mataurense*ből (ma St. Angelo in Vado) elékerült síremléke.⁴⁾ Ebből láthatólag az illető mint a leg. VII Claudia

¹⁾ Prisciani, *Institutionum grammaticorum* I. VI 13. Edidit Hertz, p. 205. Traianus T. Daciorum: inde Berzobem deinde Aizi processimus.

²⁾ Teglás Gábor, A Tabula Peutingeriana hármias daciai útvonalából az Ujpalánkától Zsuppaig, vagyis Tibiscumig haladó vonal helyrajza stb. Arch. Közlemények X—XII 1899. különlenyomat 20—21. l.

³⁾ Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*. Zweiter Textband. Berlin 1896. 138. lap. Abb. 22.

⁴⁾ CIL XI. n. 5992. *L. Aconio L. f. Clu. Staturae* | (*centurio*) *leg. XI. C(laudiae) p. f. leg. IIII F(lavia) f. leg.* | *V. Maced. leg. VII. C(laudiae) p. f. don(is)* | *donato ab imp. Traiano* | *Aug. Germ. ob bellum Dacie.* | *torquib(us) armill(is) phaleris* | *corona vallar(is) et a priorib(us)* (sic!) *principibus eisdem* | *donis* | *donato ob bellum germanicum* | *et Sarmaticum* | *a divo Traiano* | *ex militia inequestrem* | *dignitatem translati*, *Ariminipontifici* | *quinquennali*), | *Tifirni Mat(aurensis) flamini pontifici* | *quinquennali* | *L. Aconius Statura fil(ius)* | *ex testamento eius*. *L. Aconius* kitüntetéseit legalább két császártól nyert. Az említésbe jövő bellum Germanicum et Sarmaticum Trajan korára nem szólhat s két külön háborút jelent. A bellum Sarmaticum Domitianus sueb-sarmata háborúja lehet, mert életírója is így említi (Suetonius Vita Domitiani 6: *de Sarmatis lauream modo Capitolino Jovirettulit*). A bellum Germanicum ban a Trajának egy másik german háborúja rejlik. Ebben L. Aconius mint a leg. XI Claudia centurioja vehetett részt, mert Trajan germaniai

centurioja a dák háborúban Trajanustól kitüntetést nyert. Trajan dák háborújának egy másik kitüntettje L. Aemilius a hispaniai Tarraconából van megörökítve. Az illető mint a legio I Minerva és VII Claudia, avagy a legio VII Claudia és XIII gemicia centurioja vehetett részt Daciában. Két ízben is kitüntette Trajan, míg a parthusok ellen egyszer nyert érdemrendet. (Bis in Dacia semel in Parthia.)¹⁾ A legio VII Claudianak még egy harmadik kitüntetetről is tudunk, aki a legio zászlótartójaként *imaginifer leg. VII Claudia*²⁾ tüntette ki magát.

A legio VII Claudianak tehát bő alkalma nyílt a két dák háború alatt Herkulesfürdőben is megfordulhatni. Azonban mi a bemutatott két bélyeget még sem ebből az időből számítjuk, hanem ahhoz a duna menti vársorozathoz osztjuk, melyet a Száva torkolatától jelentkező emlékeiből épen most hüvelyezgettünk elő. Készülő tanulmányunk alapján már e helyen is kimondhatunk annyit, hogy a legio VII Claudia már Trajanus előtt állást foglalt a Duna balpartján. Ennek a vársorozatnak tagját ugyan Orsován nem találták meg. De ha onnan 30 kilométerrel északabbra Herkulesfürdő-

háborújában a moesiai három legio együttesen nem lehetett részes. Nerva german háborúja más chronologiai okokból eltekintve, szintén nem jöhet itt figyelembe, mert feliratilag *bellum suebicum* néven ismerjük. Példa rá a CIL. V 7425, (Dessau: Inscriptioes latinae selectae n. 2720: *donis donato ab imp. Nerva Caesare Aug. Germ. bello Suebic. coron...*) Domitianusnak a chatlok ellen viselt háborúja sem jöhet figyelembe, mivel ez esetben egy császártól kap vala L. Aconinus dona militariat. Itt tehát csupán Vespasianus 73/74-beli *bellum germanicum* a foroghat szóban. (CIL XI 5210 — Dessau 990: *adversus Germanos* és XI 5271: *res in Germania prospere gestae*. Lásd Zange-meister s Fabricius, *Besitznahme Daciens* 34. l.) Ezt a háborút mint a leg. XI Claudia centurioja végezhetette, a 92-beli sueb sarmata háborúban a legio IV vagy V Macedoniceaval s Trajan dák háborújában mint a leg. VII Claudia centurioja harcolhatott. Így Vespasianustól Trajanusig 30 esztendőn át volt centurio, ami nem ritka eset a római seregben.

¹⁾ CIL II n. 4461 Dessau. Inscr. lat. sel. 2661. Aerából Hispani Tarracona. — *L. Aemilio | L. filgal | Paterno p. p. | praef(ectus) fabr(um) centurio leg. VII. G(emmac) | (centurio) leg. | M(inervae) (centurio leg. VII Cl(audiac) | p. f. | (centurio leg. XIII g(em) centurio coh(ortis) X [urb.] (centurio) coh. IIII pr(aetoriae) CCC (trecentarius) leg. II Au[g] | et p. p. ter donis donato imp(eratore) Traiano torqui | bus armillis phaleris | corona vallari, bis | in Dacia semel in Par thia. | Atilia L. fil, Vera be | ne de semerito.*

²⁾ CIL III. 12498 Tomiból: *T. Valerius T. f. Collina Germanus Pessenunto imiginifer leg. leg. VII Cl(audi) p. f. donis (bis?) don(ato) vixit an(nos) LVII. H(ic) s(itus) e(st). Heredes T. Valerius [J]ulia[n]us et L. Valerius | [G]e[r]in[an]us et Valeria Germana et C [l. J]ulia coniu[x] b(ene) m]e(renti). Tocilescu Arch. epigr. Mitth. XIV. p. 27.*

ben a legio őrseget tarthatott, mennyivel bizonyosabban meg kellett akkor szállnia a Cserna torkolatában közbeeső Orsovát?

A 166-ban kitört marcoman háború idején azonban a legio VII Claudia épen azért nem juttathatott csapataiból Herkulesfürdőnek, mert a háború elmérgesedése előtt az északi népektől közvetlenül megrohant Porolissumba¹⁾ küldött vexillatiói, úgy látszik, oda szorultak. Később pedig a háború mind veszedelmesebb fordulatot vett s a 170-ben túlsúlyra jutott jázvg-germán hadak Viminaciumot is annyira veszélyeztették, hogy azt szintén a szomszéd Singidununban állott legio IIII F. f.²⁾ segítségével védelmezhatték meg.

A marcoman háborúk folyamán a legio IIII F. f. ugyanis épen Felső-Moesia és fővárosa érdekében kénytelen vala az Al-Dunától Dáciába vezető hadi utakat megszállani. Ennek a felvonulásnak máig szemlélhető hirnőkét birjuk tehát Herkulesfürdő negyedik hiteles téglabélyegében, amint azt Julius Berennicianus hadtestéről és küldetéséről a Hadtörténeti Közleményekben beigazoltam.³⁾

4. A ma is használatban levő egyemeletes katonaparancsnoksági épület 1812/13-beli alapozásánál kellett ennek a bélyeges téglának előfordulnia. T. i. az akkori parancsnok érdeklődése idézhette azt elő, hogy a magában keveset jelentő, históriailag azonban oly nevezetes bélyeges téglá egész korunkig ennek a hivatali helyiségnek homlokzatát díszítheti. Pedig ki tudja, hány más ilyen semmisülhetett meg, miről ez a derék katona tudomást nem vehetett. Hisz a szomszédos nagyvendéglő alapjaiból egyidejűleg valamelyik fürdővendég még más három bélyeggel gazdagíthatta Herkulesfürdő emléktárát!

A keskeny betűkkel alakított s léckeretbe szorított bélyeg⁴⁾ egy egész korszak küzdelmeinek homályába igazi fénysugárul szolgál s így néz ki:

LEGIIHFF

¹⁾ CIL. III n. 8076. a. Szikszay Lajos néhai alispán gyűjteményéből Zilahon lemásolta Domaszewski Alfréd. Az általam gyűjtött bélyegek publicatióját most készítem elő.

²⁾ CIL. III 8276, c. Kostolac, a szerb pap háza padlójából. Torma K. Archaeolog. epigr. Mth. III) 879. p. 139, n. 3. LEGIIHFF bélyeges téglák.

³⁾ Téglás G., Julius Berennicianus hadtestének jelentősége stb. Hadtörténeti Közlemények 1912. évf. 1. és 2. füzetében. Folytatása még hátra van.

⁴⁾ Először közölte Schwarzott: Die Herkulesbäder bei Mehadia. Wien. 1835., 35 l., de tévesen L. E. G. IIII. H. jelzi. Így vette át Neigebaur, Dacien (1851) 12. l. Hirschfeld Ottó másolta le először helyesen 1873-ban. Epigraphische Nachlese zum Corpus Insc. Latin. Vol. III. Sitzungsberichte der philos. histor. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien. LXXVIII. 1874. 425 l. Innen került az Ephemeris epigraphica II., 463. o. Majd CILIII. 1631 és jegyzet 1019 lap, Supplementum 8070.

Olvasása azért kétségtelenül leg(io) IIII F(lavia) f(elix.) A legio Trajanustól Singidinumban (Belgrád) állomásozván, azokban a rettenetes időkben fedezé innen valamelyik vexillatiója a hévforrásainknál, Mehádiától Turnszeverinnek, vagyis a Bachna és Topolnica völgyeire DK. felé átvezető hegyi ösvényeket, amikoriban a szomszéd Drobetaenak, nagy hihetőséggel épen ezen a hegyi ösvényen ide igyekvő tanácsura, mint látni fogjuk, szintén ilyen ellenséges zsákmánylók áldozatául eshetett.

A Herkulesfürdőben bélyegünkkel konstatálódó legio osztag megfelelő őrségét ugyan Ad Media mból (Mehádia) még nem ismerjük, de a Drobetae ből (Turnszeverin) jelentkező századossal¹⁾ az is kétségtelenné válik.

A legio VII Claudianak még Dácia megszállása előbbre utaló bélyegével az első század alkotásául igazolódó herkulesfürdői óráállomáson a legio IIII flavia felix nek is lényeges bővíteni valója akadhatott.

A legio idejutására utaló hadi eseményt M. Claudius Fronto Dacia consularis helytartójának 170-beli catastrophájában jelölhetjük meg. A kiváló hadvezér jóllehet Sarmizegethusa emlékkövérol megállapíthatólag a három Dácia hadereje mellett Felső-Moezia parancsnokságát²⁾ is megnyerte vala, nem volt képes mégsem a jazygokkal egyesült germán népeknek gátat vetni. Sőt a birodalom költségén megörökítő szobrának táblája szerint több diadalmas ütközet után a birodalomért végső erőfeszítéséig küzdve, utoljára ő maga is elesett. Nem bajos elképzelni Dácia szármalmas helyzetét. A vérszemre kapott jazyg germán népek, úgylátszik kerülve-kerülték az északi részeket, ahová Dácia fegyvereseit összpontosította, volt a hadvezénylet. A helyett a lakottabb délre vetették magukat, a hová a nyugati párkányhegységen rövid és biztos útjuk kínálkozott, s ahol nagyobb helyőrség nem létezett, miután az ellenséges támadások tűzvonalán azt a vidéket kívül állónak féltételeztek.

Így aztán legkevésbé sem csodálhatjuk, hogy Julius Bassus, Drobetae város egyik tanácsura (decurio) ezeknek a jazy-germán portyázóknak szintén áldozatul eshetett. Caryophilus híradói azt sem mulasztották feljegyezni, hogy a thermák közelében került napfényre a

¹⁾ CIL. III. 14. 484. Julius Strato a leg. IIII centurio Julia, Grata nevű leányát temette el. D(is) m(anibus) Juliae Gratae fil(iae) Juli(us) Strato (centurio) leg(ionis) IIII et Aelia Adaucta par(entes) fec(erunt).

²⁾ 1. CILIII 1457 Dessau Inscript. latr. sel.n. 663. Villmana: Exempla inscriptionum latinarum 636a.: a titulus, M. Cl(audio) Fi filii Quirin(a) Frantoni co(n)suli leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) trium Dac(iarum) et Moes(iae sup(erioris). 2. CILVII n. 1377 Dessauinak a Ligorio által elrontott záradékra vonatkozó szövegezése a 25. sortól Inscript latr. selitae n. 1078: Adversum Germanos et Jazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) fortiter pugnans ceciderit.

sokat mondó síremlék.¹⁾ Ő bizonyára gyanutlanul lovagolt át azon a hegyi ösvényen, mely Drobetaéből (Turnszeverin) a Damogled lábainál vezet át s a Fehér Kereszt meredekjén ereszkedik a fürdőtelepre. Itt érhetette a latroneseknek nevezett portyázók egyike: Interfectus a latronibus. A támadó csapat számbeli ereje nem lehetett valami tulságos, mert a meggyilkolt Bassus két fia: Julianus és Bassus, valamint fivére: Julius Valerianus a síremlékről olvashatólag meg is bosszulhatták. Juli- Julianus et Bassus patr)i piissimo et Jul(ius) Valerianus frater mortem eius executus f(aciendum) c(uraverunt).²⁾

Julius Bassus Drobetae tanácsára ebből láthatólag Herkulesfürdő közelében, bizonyára azon a hegyi ösvényen esett a latronesekként emlegetett portyázók áldozatául, mely a Lichtenstein-magaslaton ki a Hurcu és Suscu közti Padina-Susculuj horpadására, avagy a Fehér Kereszttel jelzett kecskeösvényen a Damogled és Suscu közti horpadásra, s onnan az Ovróna alá futó Bachna forrásainak keresztezésével a Topolnicza völgyén Drobetuenek vezet. Minthogy ezen a hegyi ösvényen felényire rövidült a Mehadiától Drobetaeig számítható távolság, Julius Bassus is a rövidség okáért használta ezt a lóháton is járható, de napjainkban csakis csempészek és szökevények által használt hegyi ösvényt.

De a Drobetaéből Diernán át kerülő völgyi út biztonságát szintén veszélyeztették akkoriban a latronesek. Ime a teregovai hágón túl Szlatinának ugyancsak Drobetae municipium soros quattuorvirje [quattuor vir an(nualis)] P. Aelius Ariortus Tibiscumba vagy onnan utazólag szintén a latronesek martalékaivá lett, amint azt gyászoló felesége Ulpia Digna, fia P. Aelius, valamint P. Ael(ii) Valens és Andarus unokáinak kegyeletos emlékéiről³⁾ olvashatjuk.

¹⁾ Caryophilus: „De thermis Herculaniis“ II. kiadás, 32. l. ezt írja: prope Thermis nuper effosum de Julio e Tribu Sergia Basso decemviro Drobetae spectat marmor quvestore a latronibus interfecto.

²⁾ CILIII. 1579 (vesd össze 1017. lapját is): D(is) M(anibus) L. Jul(io) L. fil(io) Sergia Basso dec(urioni) mun(icipii) Drobetae quaestori, interfecto [a] latronib(us) vix(it) an(nos) XXXX. Juli Julianus et Bassus patri piissimo et Jul(ius) Valerianus frater mortem eius executus f(aciendum) c(uraverunt)

³⁾ CILIII. 1559 = 8609. Temesszlatinán a postaháznál állott, most a temesvári múzeumban. P. Aelio Ariorte²⁾ (quattuor) vir(o) an(nuali?) m(unicipi) D(robetae) interfect(o) a latronibus vix(it) an(nos) L. Ulp(ia) Digna con(iugi) pientissimo et P. Ael(ius) fil(ius) et P. Ael(ii) Valens e(t) Andarus n(epotes) b(ene) m(erenti) p(ossuerunt).

⁴⁾ CILIII. 1585. = 8021. Zagaja-Cernetzcel (Drobetae) szomszédos községben talált sírkő felső része letörvén, a kezdet és név olvashatatlan: . . . interfecta a latronib(us) et vindicata Meudeus Buedari-et Lutta. Epicadi p(ro) p(ietate) fil(iae) tit(ulum) p(ossuerunt). D(is) i(nferis) M(anibus). Ulcad(ius) B(ae)dari v(i)xi(t) an(nos).

Sőt egész Drobetae kapujáig merészkedtek a jazyg-german latronesek. Ezt következtethetjük t. i. abból a siremlékből, melyet Ulcadius Baedari (Baedarus fia) és Sutta Epicadi (Epicadus lánya), mint szülék ismeretlen nevű lányuknak a forradalmároktól történt megöletését és halálának megbosszultatását — (. . . interfecta a *latro(nibus) et vindicata*) hirdetik.

Már Patsch Károly a M. Claudius Fronto hadainak szétrobbantása után Daciára zudult jazy-germánoknak, illetőleg a hozzájuk csatlakozó benszülött dákok lázadásának tulajdonítá az itt szóba kerülő gyilkosságokat. A rómaiak t. i. csak azokat a népeket tekintették hosteseknek, kikkel rendszer hadiüzenet kapcsán nyílt háborút viseltek. Minden más esetben *latroneseknek* vagy *praedoneseknek* jelölik a hadviselő feleket.²⁾ Hisz Julianus, a későbbi 66 napos császár szintén a marcoman háborúkkal Dalmátiára kiterjedt latrones, vagyis azon három gót leverésével kezdte meg ott helytartóságát,³⁾ kiket éppen a marcoman háborúknak a két Pannonia és Dáciában dúló zavarai bátorították felkelésre.

Drobetae körül is ilyen helyi lázongók s talán felkelők veszélyeztethették a város környékén való járást-kelést s kíváltképen az előkelőségek megejtésére vadászgathattak. A város veteránus telepeseiből alakított nemzetőrség azonban a herculesfürdői s a zagajai eseteket képes is vala megtorolni. T. i.: Mortem eius executus; az utóbbinál pedig „*vindicata*” jelzik a megtorlás befejeztét.

De mind a két drobetaei főhivatalnok a municipium⁴⁾ korában érte szomorú véget. Ezzel a titulussal is a második századra utalódnak felirataink, miután a III-ik századra átmenőleg, már coloniává emelkedett a város. Mindenképen azokra a rémes időkre emlékeztet bennünket a két drobetai áldozat sírköve, amikor Daciát már végveszélybe döntötte a kárpátalji népek szövetsége s a két Moesiát is komolyan félteni kellett a veszedelem átharapozásától. A birodalom nagyhatalmi állása úgyszólván kockára került s mélységesen megingott a császárság tekintélye.

¹⁾ Carl Patsch: Archaeol. epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien. V. Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien und der Herzegovina. VIII. Bd. Wien 1904, 123–124. I. 1–3.

²⁾ Digesta 49, 15, 24: Hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decrevit, vel ipsi populo Romano: ceteri latronunculi vel praedones appelluntur.

³⁾ Vita Juliani 1, 9: inde Dalmatiam regendam accepit eamque a confinibus hostibus vindicavit.

⁴⁾ CIL III 8017. Res publica mun(icipii) Fl(avi) Hadrium Drobet(ae) n. 8129 Municipium [Fl(avius) Ael. Drub. 1 egyszerű municipiumot két kövünk mutat: CIL III 1379 n. 8009.

⁵⁾ CIL III 4209, 8009 Colonia Drobeta; 2679 Colonia Drobetensium; 8019 Colonia splen(didissima) Drob(etensium); 1570 Colonia Drobetae; 158 Colonia.

A rémület nagyságát s a helyzet kétségbeejtő voltát, mint az az intézkedés, melylyel Marcus Aureliusnak az aldunai határ megmentére irányuló emez intézkedései teszik érthetővé. Ennek a rendelkezésnek egyik hírmondója a Herculesfürdőben oly kevésre nézett LEG III F F bélyeg is, mely az Al-Duna határvonalának, illetőleg a két Moesiának biztonságát hamarosan egy beékelt parancsnoksággal tudta csak fenntartani. Miként a Hadtörténelmi közlemények hasábjain¹⁾ megállapítanunk sikerült, Julius Berennicianust a Singidunumban feküdt legio III Flavia Felix legatusát az alsó moesi us legio I Italica élére állítva, Viminaciumtól kezdve a déli Kárpátok összes hágóira, szorosaira kiterjedő többszörös őrvonalat valának kénytelenek a vérszemre kapott dákok és a többi kárpátalji népek ellen vonni.

Julius Berenicianus ezt a parancsnokságot pályafutásából kitetszőleg 170—176 közt töltvén be, a legio III P. f. is ekkor állítható egyik vexillatióját a Herkulesfürdőt érintő mehádia—turnszeverini hegyi átjáró őrizetére.

Ennek a kárpátalji hadtestnek eszerint fontos hírmondóját birjuk az elődeink által Herculesfürdőben annyira érthetetlennek talált LEG III F F bélyegnyomatban.

Kies fürdőnknek eme néhány, idáig figyelemre sem igen méltatott leletéből tehát az tűnik ki: hogy ahol az emberiség évezredek óta testi szenvedéseinek gyógyulását keresi és találja, ott a hozzáférhetetlennek képzelt szirtfalak csendjét tábori harsonák verték fel már a rómaiak idejében. A török támadások elkövetkeztével egészen az 1788-ban lezajlott utolsó becsapásig nem egyszer ujult meg itt a harci zaj, jóllehet a mai nemzedék a természet szépségein andalogva, a részibe jutott kényelem és nagy gondozás mellett nem igen képzelhet oly időket, melyekben fegyveres tusák egyik döntő pontját a béke és nyugalom otthonául teremtett kies Csernavölgy áldott gyógyhelye képezhette.

TÉGLÁS GÁBOR.

¹⁾ Téglás Gábor: Julius Berennicianus hadparancsnokságának jelentősége a marcoman háborúk folyamán Dácia történetében. Hadtört. Közlemények 1912. évf. 1. füzet 1—26. l. és 2. füz. 180—201. l. s folytatása sajtó alatt.

²⁾ CIL VIII 2582 (Dessau 1111) Lambesisből, Numidia fővárosából előkerült emlékköve. A töredékes táblán nincs meg az a legio, melynél Julius Berenicianus legio-parancsnokságát kezdte. Majd Cappadociában a leg. XV Appolinarisnál szolgált. Onnan a leg. XIII geminához vezényelték, amikor az még egyedül ortalalmazta Dáciát. Innen a legio III Flavia Felixhez, tehát Singidunumba került s ott érte a hadparancsnoki kiküldetés: *Praepositus legionibus I Italicae et III [Flaviae cum omnibus copiis] auxiliariorum, dato iure gladii. Tehát összes segédsapataival mozgósítottak s hadi jogot (ius gladii) nyervén, élet-halál ura volt. Ezen hadtesttől Julius Berennicianus rendeltetett s tartományi helytartóként szolgált. Leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) leg(ionis) III Aug(ustae) (176/7) Co(n)s(ul) desig(natus).*

Jelentés a csókai Kremenják nevű őstelepen 1908. év nyarán végzett ásatásról.

OROSZ ENDRÉTŐL.

A torontálmegyei őskori telepek közül egyike a legrégebben ismert lelőhelyeknek a csókai „Kremenják” nevű magaslat, melyet az ottani nép hagyományos elbeszélései már évtizedekkel ezelőtt emberlakta telepnek nyilvánítottak. De a régészeti irodalom is már régen munkába vette e nevezetes helyet, mely mint a történelem előtti kornak beszédes tanúja, az észlelők által figyelemre méltatott érdekes voltát a szép szöke Tisza vizünk partmenti physiographiai viszonyainak köszönhetette. A legelső, ki róla irodalmi hírt adott: Dr. Szentkláray Jenő,¹⁾ a legutolsó, ki előttem itt kutatott és munkája eredményét közzé is tette: Gubitz Kálmán volt.²⁾ A Csókára vonatkozó régészeti irodalom jegyzéke Milleker repertoriumában³⁾ föl van sorolva, azért e helyen ismétlések elkerülése végett egyszerűen csak utalom az érdeklődőket azok felkeresésére.

A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeumtársulatnak igen helyes intézkedése, hogy a Délmagyarország gócpontját képező Temesvár muzeumban a három vármegye minden korbeli kultúrájának régészeti emlékei képviselve legyenek, évenként ásatásokat rendeztet Délmagyarország különböző vidékein. Ez a legjobb módja az egész terület felölölésének, melyre a muzeum illetékessége kijelöltetett, mert ezáltal a vidéknek nemcsak minden része érzi a muzeum gondosságát, hanem egyszersmind a leghitelesebb s tehát a tudományra nézve a legértékesebb anyagot is gyűjtheti ásatások útján. A Muzeum-Társulat a Kremenjákon rendezendő ásatást már régebb idő óta tervezte, azonban a más helyeken való sürgősebb elfoglaltsága miatt csak

¹⁾ Tört. és Rég. Ért. VI. 142. és Uj foly. I. 158–160. l.

²⁾ Gubitz Kálmán ásatása a csókai „Kremenják-on” (Torontálm.). Arch. Értesítő. 1906. évfoly. 446–448. l.

³⁾ Délmagyarország Régiségletei a honfoglalás előtti időkből I. kötet. 29–31. lapon.

az 1908. év nyarán juthatott ezen elhatározása keresztülviteléhez. 1908. márc. 22-én felszólítást kaptam a csókai telepen eszközölni régészeti ásatás vezetésére. Örömmel vállalkoztam a kínálkozó munkára, mert oda nemcsak egy igazán ősrégi halásztelep érdekes kultúrájának maradványai hivogattak, hanem, mint ősrégész azt is szem előtt tartottam, hogy az ősembertan általánosabb és gyakorlati ismeretére csak az tehet szert, aki autopsziából igyekszik megismerni az ország legkülönbözőbb vidékein lévő őstelepeket, sírmezőket, valamint azoknak kultúrájában az ország váltakozó physiographiai viszonyai alapján eléállott lokális eltéréseket.

A telep helyrajzi viszonyai.

Az őstelepet képező Kremenyák nevű domb Csókától délnyugatra, a Zentára vezető út baloldalán fekszik. A Tisza vize jelenleg 4 klm. távolban foly Zenta város mellett, de a halom körül bemélyedő folyóvízi morotvák kétségtelenül bizonyítják, miszerint a praehistorikus korban szigetként emelkedett ki a Tisza hullámaiból s később is, midőn e folyó a reá nézve vaskényszerrel nehezedő törvénynek engedve, oldalmozgásával folyton nyugatra törekedett, évszázadok hosszú során keresztül állott még a Tisza kiöntéseiből keletkezett mocsarak és lápok között annak terjedelmes árterében.¹⁾

De az elhagyott medren kívül ott látható a Kremenyáktól keletre félkilométernyi távolságban kiemelkedő ó-alluviális terrassemagaslatban az ősi Tisza partvonulata is, melynek teteje szőlőkkel lévén beültetve, talajforgatások közben — különösen a Lukácsévics-féle szőlőben — gyakran találunk a munkások különbözőkorú régiségeket.²⁾

A Kremenyák Ny. ény. — K. dk. irányban hosszan elnyúlt tojásdad alakú terület, melynek hossz tengelye m. e. 20 év előtt eredetileg még 150 m. volt (L. I. t. A—B.), azonban a domb keleti végéből az alaprajzon B.—É.—F. pontok között levő 46 m. h. részt azóta a Lederer uradalom úttöltésre való fölhasználás céljából lehordatta. Ny. felőli vége szélesebb, mint a K.—i s méretei egyenletesen apadnak K. felé, aminek jellemzésére elég lesz 3 méretnek a följegyzése, ú. m.: A-tól 50 méternyire a C.—D. vonalon = 57 m, az O-val jelzett középponton át mérve = 50 m. és B-től 50 méternyire az É.—F. vonallal párhuzamosan vont I. sz. kutató árok irányában = 43 m. A domb jelenlegi magassága 1.5 méternyi, a neolithkori zsugorított sírok tanúsága szerint azonban körülbelül 0.5

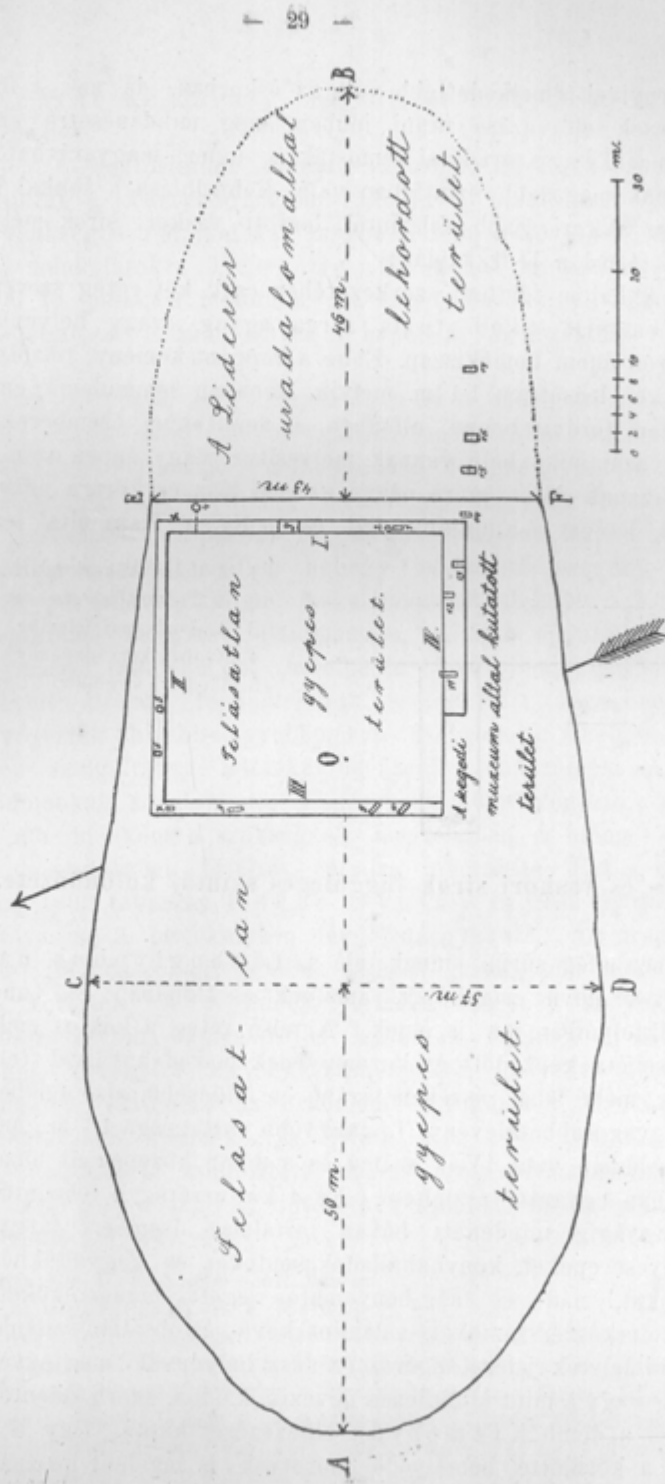
¹⁾ Hanusz István: A Tisza törekvése nyugatra. Természettudományi Füzetek. Temesvár. 1891. évfoly. 151 lap.

²⁾ Lásd Milleker Bódog: Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. I. köt. 30. lapon.

A csókai Kremenýák l'erraja.

Telvette: Orosz Endre. 1908.

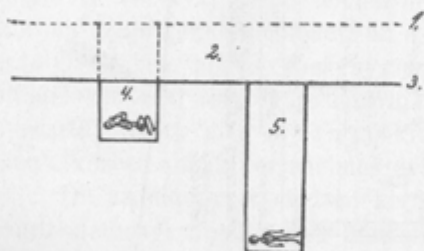
I. l.

○ kőkor
□ vaskor

méternyivel emelkedettebb volt az őskorban, de ezt a földréteget a telepések eltávozása utáni időben, még mindenesetre az ó-alluvium végén a Tisza áradásai lemosták s innen magyarázható az őskori síroknak magasabb szintájban való előfordulása a sokkal későbbi, de már az akkori újabb felszíntől leásott vaskori sírok mélyebb fekvésénél. (Lásd a II-ik táblát.)

A halom földtani szerkezetében csak két réteg szerepel, ú. m. a domb alapját alkotó tiszta sárga agyag, vagy helyenként inkább agyagos finom homokiszap. Ebbe a roppant kemény, tömötten összeálló üledékbe leásattam 1.1 m. mélyig, azonban semminemű emberi kézmű elő nem fordult benne, ellenben a neolithkori ősemberek zsugorított csontvázai mind belé vannak mélyesítve, vagy éppen ezen réteg hátán nyugszanak. Minőségére nézve ez nem lősz és korára nézve nem diluviális, hanem ó-alluviális vízi és pedig a Tisza által lerakott iszap

1. A domb kőkori felszíne.
2. A Tisza által elmosot réteg.
3. A domb mai felszíne.
4. Neolith-kori sírgödör.
5. Vaskori sírgödör.

A kő- és vaskori sírok függőleges szintáj különbözete. II. t.

melyben elég sűrűn jönnek elő a *Lithoglyphus naticoides* Ferussác nevű csigahéjak, amelyek a Dunában és ennek nagyobb mellékfolyóiban ma is élnek. A felső réteg a kőkori ember megtelepedése óta képződött és kezeművének maradványaival telített kulturréteg, mely felső részében lazább és földesebb, alsó felében tömöttebb és agyagosabb televény. Legnagyobb vastagsága 1.7 m., melyet a domb déli oldalán vont IV-ik számú és a domb közepén át húzott III-ik sz. árokban egyaránt észleltem. Ez a kulturréteg a felszíntől egészen le az agyagig mindenütt bőven tartalmaz ősemberei tárgyakat, mint: edénycserepeket, konyhahulladéksontokat és kagylóteknőket, tűzpadromokat, nád- és faág-benyomatos égett tapaszrögöket, csont- és csiszolt kőszerszámokat, valamint kova- és obsidián-szilánkokat. E legutóbbi leletek jelentőségéről itt lesz helyénvaló megjegyezni, hogy a kova, vagy a mint alföldiesen nevezik, k o h a, szerb jelentése kremén, amittől a domb Kremenyák elnevezését kapta. Ugy a halom, valamint a körülötte bemélyedő morotvák is legelőül használatnak és a

Lederer Arthur és Károly nagybirtokos urak csókai uradalmaához tartoznak.

A telepen foganatosítandó ásatásra augusztus hó 12-én érkeztem Csókára s miután a Lederer-uradalom számtartói hivatalában jelentkeztem s a szükséges tudnivalókat megbeszéltem, a következő napon megkezdendő munkálatokra Peer Gyula csókai ig.-tan. úr szíves közvetítésével 14 munkást fogadtam föl. Az ásatásokat 13—22-én, a közbeeső ünnepnapok leszámításával, 7 napon át megszakítás nélkül végeztettem.

Az ásatás helyének megválasztásában az a szempont vezérelt, hogy a már mások által megbolygatott területekkel szomszédos érintetlen helyeken folytassuk a munkálatokat, de amennyiben a megszabott költségelőirányzat keretében összefüggő nagyobb területnek — az ilyen terramare telepeknél függőleges irányban is megkívánt rendszeres feltárása miatt esetleg nehogy leletekben szegény vagy éppen meddő parcellával kelljen megelégednünk, inkább a kutató- vagy próba-árkolási módszert alkalmaztam, miáltal egyszersmind a dombnak egymástól távolabb eső részeibe is betekintést nyerhettünk. A Kremenýákon általam foganatosított ásatás előtt régebben már többen is végeztek kisebb-nagyobbmértvű ásatásokat, amelyek mindenike bőven szolgáltatott leleteket az ásatás rendezőinek. A legnagyobb földmunkát a tulajdonos Lederer-uradalom végezte, amely m. e. 20 év óta időnként a szükségnek megfelelően a halom keleti végét 46 m. hosszúságban úttöltés céljaira lehordatta. Ezt a részét vizsgálta meg 1890 tavaszán Dudás Gyula¹⁾ és itten gyűjtöttem én is 1894 tavaszán a birtokomban lévő őstárgyakat²⁾. Az uradalom által lehordott földben feküdt leletek, sajnos! legnagyobb részben az úttöltésekbe kerültek. A feltűnőbb formájú tárgyak, melyeket a munkások összeszedtek, szerte-széjjel kallódtak. Ezekből 50 drb. őskori régiséget, többnyire agyagkészítményeket, melyeket többször szallagos mustrák ékítenek, az uradalom birtokosai a M. Nemz. Muz. régiségtárának ajándékozták. (Arch. Ért. 1906. évf. 77. l.) A Gubitz a által kiásott zsugorított emberi csontváz-maradványokat a budapesti Antropológiai intézetnek küldötte fel az uradalom. (Arch. Ért. 1906. évf. 447. l.³⁾)

¹⁾ L. Arch. Ért. U. F. X. 356—357. oldalán.

²⁾ Tört. és Rég. Ért. XIII. U. F. 66—68 l.

³⁾ E helyen rectificálnom kell Gubitz a úrnak az Arch. Értesítő 1906. évfoly. 446-ik old. ama kijelentésében lévő tévedését, hogy „a telep délnyugati vége részben már meg is van bolygatva”, mert a kérdéses rész a domb délkeleti vége. Ugyiszintén az ásatást is nem a telep délnyugati oldalában végeztette, amint ezt Gubitz a úr állítja (id. helyen: pag. 447), hanem a telep délkeleti szegletén, ahol a szemtanúk ezt nekem egyhangzóan jelölték meg.

A már feutebb megokolt kutató árkokat a Lederer-uradalom által lehordott terület szélétől nyugatra egy 2 m.-nyi széles, itt-ott már előzőleg mások által megtúrkált földsáv kihagyásával akként vágattam be a halomba, hogy azok egymásra teljesen merőleges elhelyezésben egy 30×30 m.-nyi négyzetalakú területet kerítenek be, amely mint gyepes terület részemről teljesen bolygatatlan ősi állapotában hagyatott meg, nehogy a telepen a kizárólag domináns szerepet vinni akaró szomszéd tudós urak részéről vándál túrkálóknek minősítettünk.

Ennek a szabadon hagyott térnek délfelőli oldalán elhúzódo 10—15 m.-nyi széles szegélyt a domb pereméig a szegedi muzeum kiküldöttje ásatta fel már előzőleg. A dombnak itteni déli széle mentén — a már felásott és még bolygatatlan terület határvonalának keresése közben — észleltem, hogy a neolithkori egyik kunyhólakás keményre döngölt sárga agyag feneke a domb felszínétől 2·10—15 m. mélységű niveauuban fekszik. Az árkok szélessége általában 1 és 2 m. között váltakozott, aszerint, amint a bennük talált sírok feltárása az árkoknak egész hosszában való kiszélesítését megkívánta. És e tekintetben a kutató árkok helyének kijelölésében oly szerencsésnek mondhatom magamat, hogy mind a 4-ben éppen a sírok fekvési vonalán húzattam végig őket, miáltal míg egyrészt e jelentésemben eredményes munkáról adhatok számot, addig másrészt mindjárt az első napon okulást nyertem arra is, hogy itt az eddigi tudattól eltérően nemcsak egy praehistoricus teleppel, hanem annak egyben temetőjével s ezenkívül még egy sokkal későbbi korból származó sírmezővel is van dolgunk. Ebből a körülményből következőleg annak is okadatolását adhatom, hogy a 7 napig tartó munkában ennél a 4 ároknál többet ásni nem lehetett lelkiismeretesen, mert a minduntalan felbukkanó sírok óvatos feltárása, folytonos méregetése és a sírmellékletek titusának megfigyelése miatt természetszerűen csak lassan haladhattunk.

A feltárt sírok leírása.

Az ásatás folyamán feltalált sírok fekvése az I. táblán feltüntetett kutató árkokban mind jól látható; ezeket, a mint egymásután következnek, folyószámokkal jelöltem meg. I. árok. 1. sz. A IV-ik árok belső szögletétől 4·4 m. távolságban egy régebbi ásás helyén, valószínűleg kincskeresők által megbolygatott vaskori sír volt, melynek a hanyattfekvő helyzetű csigolyái még eredeti helyükön voltak. 2. sz. Az előbbitől 0·5 m. távolságban, a felszíntől csak 60 cm. mélységben egy kettős csontváz roncsait tartalmazó ősemleri sír következett, melynek koponyái összelapítva feküdtek, lábai ellenben hiányoztak. A

fej és altest két végpontja közötti irányt O.-W.-nek észleltem. A csontok a sárga agyagban feküdtek, amely üledék oly keményen tapad rájuk, hogy csak lassu munka mellett nagy elővigyázattal lehet azokat több ezredévet pihenő helyükből épségben kiemelni. Ez a körülmény annyira jellemző itten az ősemberi sírokra, hogy maguk a munkások is rögtön felismerték és megjegyezték, hogy „oly kemény az ágya, mintha ott termett vagy nőtt volna.” A másik jelenség, mely szintén útbaigazítással szolgált az őskori sír előzetes felismerésében: a csekély mélység volt, melyben az előfordult, minek magyarázatát a II-ik tábla mutatja. 3. sz. A kettős csontváz-sírtól 10 m. távolban ismét vaskori sírra bukkantunk, melynek azonban az a különös érdekessége volt, hogy benne csakis állatmaradványokat találtunk. Ennek a 2-6 m. hosszú sírnak — mondjuk gerincét egy felnőtt ló csontváza képezte, melynek nyugati oldalához simulva egy tulok (*Bos taurus* L.) csontváza akként feküdt, hogy a ló fejjel dél-, farral éjszakfelé, a tulok pedig éppen ellenkezően volt elhelyezve. A ló farka és a tulok feje között ezenkívül még egy juhkoponya (*Ovis aries* L.) is került elő, ellenben embernek legparányibb csontrésze sem mutatkozott; habár ezen állatok tetemeit nemcsak körülástuk, hanem még alattuk is mindent kifürkésztünk. A hason fekvő ló feje a felszíntől 1-1 m. mélyen feküdt; szájában a zabla szétrozsdásodott roncsait, a test két oldalán pedig a teljesen elpusztult 2 kengyelvas rozsdamaradványait észleltük a roppant kemény, tömött és tiszta sárga agyag-üledékben. Egyéb lelet semmi sem került elő. 4. sz. A mostan tárgyalt állatsírtól 9-6 m. távolban ismét egy ősemberi sír jött elő, azonban nem az árokban, hanem annak keleti oldalán és pedig a felásatlanul hagyott gyepes négyszög szélétől 3-2 m. oldaltávolságban, ahol az uradalom által lehordott terület szélén koponyájától már megfosztva, a felszíni nyomok alapján felismerhetővé vált egy összezsugorított helyzetben eltemetett ősembernek megzavart nyugvóhelye. A fejjel éjszakknak, lábbal délnek irányuló és keletre tekintő, baloldalán fekvő csontváznak zsugorított helyzetű hossza = 86 cm. volt a clavicula egyik végétől a hátrahúzott lábszárcsont közepéig mérve, míg koponyával együtt az egésznek hossza = 1-1 m. lehetett. A tetem a felszíntől csak 20 cm. mélyen feküdt s koponyáját a földhordások alkalmával már előbbi időkben lemetszették. A csontváz lábánál egy ép kis kővesső, egy másiknak élfelöli fele, sok őscserép és konyhahulladék csont, nevezetesen: *Bos taurus* L. csontok, *Equus caballus* L. foga, *Cervus capreolus* L. lábszárcsontjának fele, *Sus scrofa* L. állkapcsa, halcsigolyák és *Unio batavus* Lamek héjjai heverték, amely mellékletek a boldogultnak halotti torral való megtisztelésére mutatnak. A csontvázat e mellékletek-

kel együtt „in situ” kiemeltük és beszállítottuk a temesvári múzeumba.

Tovább haladva az ásatással — a csontváz feje felől — 2·2 m. távolban (L. I. x jel.) a felszíntől 1 m. mélyen mint kétségtelenül a kremenjáki ősember vadász-zsákmányát képező érdekes konyhahulladék leletre: a *Bison priscus* H. v. Mey, (= ősbövény) homlokcsont töredékére bukkantunk, amelynek 1 ép meg 1 tört szarvcsapja, szintén ott hevert a földben őz- és tulokcsontok, cserepek, halszállkák és halcsigolyák társaságában.¹⁾ A 4-ik sz. sír vonalától 3·3 m. távolban a II. árok szögletéhez értünk.

II. árok. 5. sz. Fejjel éjszaknak, lábbal délnek fekvő és keletre néző zsugorított ősemberi csontváz-sír a felszíntől 95 cm. mélyen. Koponyateteje a domb éjszaki peremétől 3 m. A csontváz hossza zsugorított helyzetében a koponyatetőtől a lábujjakig 1·44 m. A két combcsont (*Femur*) 5 cm. közt képezve egymással párhuzamosan feküdt és pedig elől a bal-, hátul a jobbláb csontja. Ez a tetem is a kemény agyagba volt eltemetve, mely a csontokat jól konserválta; a koponya azonban összelapult állapotban találtatott meg. Érdekes mellékletek kerültek ki ezen csontváz mellől, nevezetesen: hasa táján volt egy szép, nagy fehér kőből való boglár, két ujjain csontgyűrűk és a nyak és kar közötti helyen *Dentalium* csigagyöngyök.²⁾ Ugy ez, valamint a 4. sz. sírlelet csontvázának zsugorított formája — azon különbséggel, hogy a kremenjákiak baloldalon fekszenek, — teljesen megegyező a lengyeli telepről *Wosinski* által feltüntetett csontvázával.³⁾ Különben baloldalon fekvő zsugorított csontvázak *Lengyelen* is voltak a második sírmezőben.⁴⁾

6. sz. Az előbbi sírtól 5 m., a III-ik árok szögletétől 5·2 m. távol és a domb éjszaki peremétől 3·8 m.-nyire befelé egy kis gyermeknek csomóba rakott csontmaradványait találtuk, amelyeket, mivel humusban feküdvén, nem bírtak a kőkori embercsontok calcinált keménységével, a vaskori időszakból származónak határoztam. III. árok. 7. sz. A telepdomb É. szélétől Ddny.-ra húzott 1·2—5 m. széles III-ik sz. árokban 6·3 m.-re egy fejlett emberkoponya hevert egymagában és szétmállott állapotban. A felszíntől 52 cm. mélyen talált koponya korát illetőleg, mert a vaskori csontvázsírok vonalában volt, ugyanezen korból származtatott.

¹⁾ A bövény előfordulását e telepen már 1894-ben észleltem, midőn a domb keleti, lehordás alatt álló végén gyűjtögetve, egy felső állkapcsi hátsó zápfogat találtam. *L. Történelmi és Régészeti Érteítő*. Temesvár 1897. (XII. Új foly.) pag. 67.

²⁾ Mindezen — a temesvári múzeumban lévő — leleteknek részletes leírása csak később egy külön közleményben lesz végezhető.

³⁾ *L. Tolnavármegye Története*. I. k. 55. l.

⁴⁾ Idézett helyen: pag. 70.

8. sz. A magános koponyától 7 m. távolságban egy — a sárga agyagba mélyített és belevájt — gömbded alakú üregre bukkantunk, amelynek 40—50 cm. átméretű bejáró szájnnyílása a felszíntől 60 cm. mélyen volt. A másfél m. magasságú és 1·30 m. szélességű üreg telve volt elégett gaz, fű, széna pornyájával és ebben egész gyűjteményét találtuk az ősember háztartási felszerelése maradványainak, nevezetesen volt itten: 1 széles élű, vaskos, csiszolt kövéső, melynek keskenyebb fogó végét ütőeszköznek használták; 1 csiszolt, mindkét végén kopott ütőkő; 1 csontvéső meg 1 másik széles véső a tulok bordájából idomítva; 1 nagy, halszálkából való ár; 2 agyagtömb; 1 edénytálp; vékony cserepű őskori tálnak nagyobb fele; fénylő simára kicsiszolt felületű, sárga edénycserepek s végül konyhahulladékokból tulokcsontok, disznóállkapocs, ló- és őzfog, sok halszáлка és Unio kagylóhéjak. Az itten feltüntetett tárgyakból következtetve, ezen földalatti üreg kétségtelenül egy szűk putrilakás, vagyis inkább csak egy olyan odú, mely az ősembernek az idő viszontagságai ellenében menedékkül s kivált főzőhelyül szolgált, mint a milyenről a legújabb régészeti irodalomban Sági János muzeumőr a Balatonpart keszthelyi mellékén feltárt érdekes őstelepről is megemlékezik.¹⁾ S hogy az emberiség életkörülményei egymástól távoleső vidékeken is mennyire megegyezők, vagy hogy az emberiség némely szokásai egymástól függetlenül is mily hasonlóan ismétlődnek meg, újra a most említett balatoni őstelepre kell hivatkoznom, mert miként ott, ugy a csókai telepen is van példa arra, hogy a vaskori lakók az előbbi telepeselek putriüregébe temetkeztek.²⁾ A kremenyáki 8. sz. vaskori sírt is az ősember odujának feneke képezi, a hova a tetemet fejjel É, lábbal D-i irányban félig ülve, félig hanyatfekvő helyzetben temették el. A csontváz vállszélessége 30 cm., a térd mélysége a felszíntől 2·40 m. volt. A karok a test mellé voltak helyezve. A csontok szövete a többi vaskori csontvázakéval mutatott azonosságot.

9. sz. A pernyeüreg bejárójától 15·60 m. távolra ismét egy fejjel É-nak, lábbal D-nek hanyatfekve kinyújtott vaskori csontvázat tárunk fel, amelynek hossza a koponya tetejétől a láptőig 1·55 m., vállszélessége 40 cm. s a medence táján a 2 kéztő között 42 cm. volt. A két kar itten is a test mellett nyugodott. Koponyája teljesen ép lévén, a temesvári muzeumba beszállítottuk.

10. sz. Az előbbi csontváz lábától 2·20 m. köz által elválasztva egy hasonló situsban fekvő 1·75 m. h. csontvázat ástunk fel, melynek koponyája szétesve és vállszélessége 42 cm. volt. Alsó állkapcsában 13 foga, egy kihullott fognak pedig az ürege látszott. A 10-ik sz.

¹⁾ L. Arch. Ért. 1909. évfoly. pag. 345.

²⁾ L. Idézett helyen: pag. 353.

sírtól az ásatásnak még 3:50 m.-nyi folytatása után a III. sz. árkot be kellett végeznünk, mert itten már a szegedi muzeum által felásott területhez értünk.

IV. árok. 11. sz. Az árok Ny-i végétől 4 m.-re kremenyáki ásatásaink egyik legérdekesebb sírletét tártuk fel. Érdekes volt pedig azért, mert olyan mellékleteket tartalmazott, amelyek egyike szokatlanságánál fogva képez kiváló jelenséget, míg a többiek míg egyrészt a tetemnek női voltára vallanak, addig másrészt a vaskori sírok korát közelebbről is meghatározzák. A sírnak a csontváz alatti rétegzeti viszonyait a következőképpen észleltem: a halom alapját alkotó sárga agyagüledéket halszálkával, kagylóhéjjal, cserép- és csonttörmelékeivel dúsán kevert hamú, korom és pernye réteg borította mint prae-historicus culturaréteg. Erre vékony, agyagos, finom homokiszap települt, amelyen a csontváz nyugodott.

Az É.—D.-i irányban hanyattfekve kinyújtózott csontváz koponyája a felszíntől 1:55 m. mélyen volt és arcával D. D. Ny.-ra tekintett. Noha a vaskori sírok itten szép sorjában vannak elhelyezve, a 11. sz. sír nem esett egészen az árok vonalába, hanem úgy, hogy az árok belső széle a csontváz nyakán vonult keresztül, amint ez a rajzon is fel van tüntetve. A csontváz vállszélessége 36 cm. A koponya két oldalán 1—1 bronz fülönfüggőt találtunk, melynek ovális idomú karikájáról kékes színű üvegpyramis csüng alá. A fülönfüggők ezen typusa a népvándorlás korát jellemzi, mert Wosinsky szerint ezen korban „leggyakoribbak azok a függők, melyeknek karikájáról többnyire színes üveggyöngyök csüngnek.”¹⁾

Jobbkezében egy cserépből való ép orsógombot tartott, amivel az asszonyok háziasságát jelképezték. Hogy ez a symbolum már az ókorban a római asszonyoknak is ideálja volt, azt Róma V-ik királyának, Tarquinius Priscusnak felesége: az erényes Cája Cecilia bronz-szobra igazolja, amelyen az orsó is meg van örökítve. Szokatlanságánál fogva érdekes melléklete volt e sírnak egy tulok (*Bos taurus* L.) koponya, mely az emberi koponyától 1:18 m. távolságban a csontváz lábszárai felett 30 cm.-rel magasabb szintben volt elhelyezve Ny.-ra tekintő ábrázattal. Közvetlen körülötte a csontváz egyéb részei összetördelt állapotban csomóba voltak rakosgatva, amiből következőleg föltehető, hogy a boldogult hátramaradtjai a temetés alkalmával halotti tort ültek s az ekkor elfogyasztott tulok maradványait a sírgödörbe az elhunyt iránt megnyilvánuló kegyeletük jeléül tették. Az ép és teljes csontvázat érdekes mellékleteivel együtt azon helyzetben kiemeltük és a temesvári muzeumba szállítottuk.

¹⁾ L. Tolnavármegye Története. II. k. 835. l.

12. sz. Az előbbeni sírtól 8·80 m. távolra egy népvándorláskori csecsemőnek már megbolygatott sírját találtam, amelyről éppen emiatt nincs mit följegyeznem.

13. sz. Tovább haladva 3·60 m.-rel az árok vonalában egy — fejjel É.-nak, lábbal D.-nek hanyattfekve kinyújtóztatott, 1 m. hosszú — gyermekcsontvázat tártunk fel, amelynek fejteteje a IV-ik árok belső szélétől éppen 1 m. távol feküdt. A koponya homlokától a felszínig 86 cm. vastag televényréteget mértem le. A teljes épségben talált szép koponyát bevittük a temesvári muzeumba.¹⁾ E sírtől 3·50 m.-nyire a IV. és az I. sz. árok egybeszőgellik.

14. sz. A négy árok kiásásának bevégzésével kremenyáki tervszerű kutatásainkat befejeztük, mivel azonban a Lederer uradalom által lehordott terület felszínén helyenként emberi csontvázrészecskék mutatkoztak, az ily helyeken úgyszólván akaratlanul is felkinálkozott az ásatás folytatásának szükségessége. Megejtett vizsgálataink eredményeként az alábbiakban még 4 sírhelyről számolhatunk be, amelyek némelyikét a földhordások alkalmával már megbolygatták vagy lementszették ugyan, de részint a csontvázak situsából, részint mellékleteiből kétségtelenül megállapíthattuk azoknak népvándorláskori eredetét s így hiábavaló munkát nem végeztünk. — Az I-ső árok külső szögletétől 1 m.-nyire s a halom déli peremétől 8 m.-re egy megbolygatott sírnak rakásba hányt csontjait találtuk.

15. sz. Az előbbtől 5 m.-nyire D. k-i irányban és a domb déli szélétől 7·70 m. távolságban egy É.—D. irányban hanyattfekve kinyújtóztatott, 145 cm. h. csontváza akadtunk, melynek koponyája össze volt lapulva. Mellékletül balkönyökén alul egy rozsdáette kis vasdarab feküdt.

16. sz. Ugyancsak D. k-i irányban 3·40 m. távolságban, a halom peremétől 8 m.-re egy — fejével D.-nek s farával É.-nak fektetett lócsontváz részei bukkantak a felszínre, melynek az kölcsönzött jelentőséget, hogy a ló szájában zabla és két oldalán 1—1 kengyel elrozsdásodott és széthullott maradványait találtuk meg. A zabla mindkét végén karikás és ezen belül keresztben alkalmazott vaspálcával ellátott, közepén csuklós típusú vas-zabla, melynek teljes analógiáját Dunapentelén avarkori sírokban találták,²⁾ de hasonló a tolna-megyei Hajmád pusztán talált honfoglaláskori lovas sírban is előfordult.³⁾ A cséka példány egyik csuklótagjának teljes hossza = 12

¹⁾ A csontváznak 1 m. hossza élő gyermekeken végzett lemerések szerint 5 éves kornak felel meg.

²⁾ Hekler Antal: Avarkori sírok Dunapentelén. Arch. Értesítő. 1909. évf. 102. l., 6-ik ábra.

³⁾ Tolnavármegye Története. II. k. 1037. l.

cm., a keresztpálca hossza = 14·5 cm. volt. — A kengyelek egész magassága = 16·5 cm., a talpvas hossza alul mérve = 13 cm. s ugyanennek szélessége = 30 mm. volt. Analógiának itt is a dunapentelei avar példányt idézem,¹⁾ bár a bölskei²⁾ és cikói³⁾ népvándorláskori sírmezőből előkerült kengyelekkel is mutat hasonlóságot.

17. sz. A lovas-sírtól 7·60 m. és a domb D-i szélétől 8. m. távolságban találtunk egy É.-D. irányban hanyattfektetett, népvándorláskori csontváz-sírt, melynek medencecsontján aluli részét már régebben a földhordások alkalmával lemetszették. A csontváz megmaradt részei körül semmi melléklet nem volt s így részletesebb méltatás tárgyául ez sem szolgálhat. A 14—17. sz. sírok csontvázainak följegyzését, — bár azok nagyon meg voltak rongálva s részben a csapadékvizek által kimosva, mégis elég fontosnak tartottam arra, hogy mint a halom keleti végének már elpusztult régészeti emlékmaradványaira vonatkozó adatok legalább ennyiben meg legyenek örökítve.

Az ásatásról vezetett följegyzések mostani közzétételével kapcsolatban a leletek ismertetését megelőzőleg még csak azt kell megjegyeznem a kremenyáki őstelepről, hogy ez benépesülése idejében éppen olyan „*terramaré*“ telep volt, a minők a többi — már ismeretes — tiszamenti telephelyek, nevezetesen: a szihalmi, tiszaughi, a tiszafüredi Ásotthalom, a tószegi, csépai, szelevényi, stb. A csókai halom érdekességét emeli az onnan eddig ismeretessé vált 4 zsugorított csontváz-sír,⁴⁾ amelyek azt látszanak igazolni, hogy az itteni neolithkori ősemberek halottjaikat lakásaik közelében temették el. Majd néhány évezreden keresztül pusztán marad a Kremenyák, mignem a népvándorlás korában soros sírmező lesz belőle. Későbbi megállapításra vár, vajjon a vándorlásaikban egymáson keresztül-kasul törtető barbár népfajok melyike választotta magának örök nyugvóhelyül az alföldi rónaságból kiemelkedő e tekintélyes halmot? A további ásatások esetén a szegényes sírok leletei között akadnak majd olyan mellékletek, amelyek azok ethnikumára is világot fognak deríteni. Már ezen szempontból is érdemes lenne itten folytatni a rendszeres ásatásokat, mert ha a domb eddigi sorsát: a lassan előrehaladó lehordást el nem kerüli, egy többszörösen becses régészeti lelhely fog megsemmisülni, aminek a mai szervezett mureális intézményeink időszakában nem volna szabad megtörténnie.

Apahidán, Kolosmegye. 1910. II. hóban.

¹⁾ L. Arch. Értesítő 1909. évf. 104. l., 1-ső ábra.

²⁾ Tolnavármegye Története. II. k. 867. l.

³⁾ U. ott. 953. lapon

⁴⁾ E jelentésben foglalt 3 zsugorított csontváz-síron kívül 1 ilyen Gulbitza is kiásott. Lásd: id. helyen, 447—448. lapon.

Könyvismertetések.

Magyar fegyverek 1630—1662. (Nagy László dr. könyve, Temesvár. Csanádegyházmegyei könyvnyomda 1911. XII. és 109 oldal).

Dr. Békefi Remig, ki a budapesti tudomány egyetem művelődéstörténelmi katedráját csak nem rég cserélte fel a zirci apáti méltósággal, 13 évi egyetemi tanárkodása alatt „Művelődéstörténelmi Értekezések” összefoglaló cím alatt adta ki tanítványainak doktori dolgozatait. Ezek a könyvek egész kis könyvtárrá növekedtek évről-évre gyarapodván, úgy, hogy a Békefi távozásakor napvilágot látott utolsó füzet a 60. számot viseli. Ez a 60. számú füzet Nagy László dr. **Magyar fegyverek 1630—1662.** című értekezése.

Tartalmazza az első Rákóczyak s az őket követő kisebb fejedelmek (Rhédey Ferenc, Barcsay Ákos, Kemény János és Apafy Mihály) korában használt hadieszközök leírását. Különösen a tüzi-, támadó- és védőfegyverek leírása részletes, de gondos figyelme kiterjed mindazon eszközökre is, melyek a hadi élettel kapcsolatosak: a lőszerszámokra és felszerelésekre, a zászlóra, sátorra és tábori hangszerekre.

Hét fejezetre oszlik a munka, melyek elsejében a kardfélék részletes tárgyalása foglaltatik 22 oldalon. A fejezetet a következőképp részletezhetjük: A kard általában. A kard markolat. A kard penge. Kardfajok. A szablya. Szablyafajok: Magyar és török szablya. Tansia. Damaszkolás. Niello. Bemetszések. Pengefeliratok. Fringia. A markolat felszerelése és díszítése. Szablyahüvely. Szablyák értéke. A kardszij. Szablyatársoly. A pallos. Nyakbavető pallos. Ló oldalára való pallos. Két kézre való pallos. Hóhér pallos. A hegyes tör. A törpenge. A hegyestör markolata és hüvelye. Törkötök. Pallos-hegyestör. Hegyestörök értéke. Kaszperd. Handsár. Török bicsak. A kard gyártása.

Második fejezet: lövő fegyverek. A parittyá. Az íj. Számszeríj. Tegez. Puzdra. Tüzifegyverek. A lőpor általában. Kén. Szén. Salétrom. Lőpormérő. Salétromfőzés. A tüzifegyverek általában. I. Nagykaliberű tüzifegyverek: A mozsár. Szakállas mozsárágyú. Az ágyú. Az ágyúnak részei. Az ágyúcső. Az ágyúagy, talp és csap. Az ágyúcső kalibere. Ágyúfajok: A carthaun. Falcone. Tarack. Forgó tarack. Siska. Bom-

barde. Haubic. Sugárágyú. Szörnyágyú. Vízágyú. Ágyúgolyók. Lyukas és vagdalt golyók. Tüzes golyók. Láncosgolyóbis. A bomba. A gránát. A kartács. Fegyvertárak. Tüzesterek. Az ágyú töltése. Portöltő kalán. Döröckölő fa. Az ágyú elsütése. Ágyútisztító penete. Az ágyú segéd-eszközei: Emelő töke. Csiga. Kapa. Vasvilla. Bakk. Ágyúcsövek díszítése. Ágyú-feliratok és elnevezések. Ágyú-szállítás. Ágyúöntés. Az ágyúöntés lefolyása. A golyók öntési módja. A seregbontó. Espignol. II. A kiskaliberű tűzfegyverek általában. Puska závarzatok: Kanócos závarzatok. Német kerekzavarzat. Kovács, vagy francia závarzat. Vontesövű-fegyverek. Irányzólégy. Puskafajok: Szakállas. Muskéta. Stuc. Tersényi puska. Polkár puska. Krompák puska. Jancsár puska. A flinta. Karabély. Pisztolý. Mordály. A puskák viselési módja. A pantallér. Puskák díszítése. A puskacső. A puskaagy. Puskakészítés. A puska-golyók és öntésük. A puskák töltése. Puskához tartozó eszközök: Puskatok. Puskapalack. Lóding. Puskakules. 23—65. lapig.

Harmadik fejezet: tüzes szerszámok. Petárda. Tüzes csupor. Tüzes koszorú. Tüzes buzogány. Bot-, pajzs-, pallosalakú tűziszerszámok. Egyéb tűzesszerszámok. 66—67. lapig.

Negyedik fejezet: ütő és szál-fegyverek. I. Ütőfegyverek: A buzogány. Tollas buzogány. Gerezdes buzogány. Tömörfejú buzogány. Csatacsillag. Láncosbot. A buzogány díszítése. A balta. A csákány. Bárd. Egyéb ütőfegyverek. II. Szál-fegyverek: Lándzsa. Dzsida. Kopja. A kopja mint díszfegyver. Dárda. Alabárd. Couse. Vivókasza. 68—76. oldalon.

Ötödik fejezet: a zászló, sátor és tábori hangszerek. I. A zászló: Zászlók díszítése. Zászlóarak. Zászlóvért. Kornéta. Boncsok. II. A sátor. III. A tábori hangszerek: Kürt, síp, tárogató. Trombita. Tülok. Dob. Lovas és gyalogos dob. 77—85. oldal.

Hatodik fejezet: Védő-fegyverek. A páncél. Vaspáncél. Karvas. Sodrony-páncéling. Páncélgallár. Páncél-keztý. Páncél-imeg. Páncél-gyártás. A sisak. Huszár- vagy magyar sisak. Rohamsisak. A pajzs. Tárcsapajzs. Kerekpajzs. 86—95. oldalon.

Hetedik fejezet: lófelszerelés. A lófelszerelés általában. Patkó. Lófestés. I. A kantárvat. A szügyelő és farmatring. Orroztat. Üstöknyomtató. Nyaklódész. Boncsok. A zabola és fajai. Zablaarak. II. A nyereg: A nyereg alkotórészei. A nyereg díszítése. Magyar nyereg. Török nyereg. Murát nyereg. Tatár nyereg. Kármán nyereg. Német nyereg. Kocsi és beslianyereg. Nyeregáarak. III. Nyeregtakaró és fajai: Kápa. Cafrag. IV. A kengyel. Díszkengyel. Kengyelvas áarak. Kengyel-szík. Kengyelfajok: Magyar-, katona- és huszár-kengyel. Török kengyel. Kármán és tatár kengyel. Tányér és babaalakú kengyelvas. V. A sarkantyú és díszítése. 96—109. oldalon.

Mint a tartalom részletes ismertetéséből kítűnik, a feldolgozásban az egyes hadieszközök történeti fejlődése, (lehetőleg eredete is!) leírása, fajainak felsorolása, előállításával mellett azok művelődéstörténelmi vonatkozásaira is nagy súlyt fektet a szerző; művészi kiállítás, díszítő motívumok érvényesítése a főbb szempontok, melyek a hadieszközök ismertetésénél vezérelték.

A munka a fennmaradt emlékek és források alapos, lelkiismeretes tanulmányozásának nagyértékű eredménye; egyik nagy erőssége, hogy a szakirodalom vonatkozó termékeinek teljes felhasználása mellett számtalan esetben még kiadatlan oklevelekre, levéltári adatokra támaszkodik; ez a körülmény természetesen csak értékebbé teszi e vonzó, könnyed, gördülékeny stílusban megírt könyvet.

Nemcsak szakembereknek, de a laikus nagyközönségnek is méltán megérdemli a figyelmét, hiszen fentebb említett kiváló sajátosságai kellemes szórakozássá teszik olvasását.

A fiatal szerzőnek körültekintő gondossággal megírt könyve, első szereplése a nagy nyilvánosság előtt nem szárnypróbálgatás, hanem figyelemre méltó, értékes, komoly munka. A szakirodalom még sokat várhat és vár is tőle.

A könyv szerző kiadása; nála 2 koronáért megrendelhető.

Banner Benedek.

Fontes Rerum Transylvanicarum. (Erdélyi Történelmi Források.)
Collegit et edidit Dr. Andreas Veress.

20 esztendő fáradságot nem ismerő, kitaró szorgalommal folytatott munkájának gyümölcseként, izlésesen kiállított vaskos kötet fekszik előttünk. Egy kötete, első kötete annak a most megindult hatalmas forrásgyűjteménynek, amelyet szorgalmas, széles látókörű szerkesztője 50 kötetre tervezett.

A 21 ívre terjedő első kötet az „Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571—1613)*” címet viseli és 326+XVI oldalon azt a száz okiratot tartalmazza, amelyeket 1571—1583-ig különböző szerzők, különböző helyekről küldöttek. De nemcsak leveleket, hanem a jezsuita rend betelepítésére fontos okleveleket is közli, bő tartalmi ismertetésekkel.

Már ez az első kötet is megbecsülhetetlen adatokat tartalmaz az erdélyi ellenreformáció korára; az a kötet végén előlegezett útbaigazítás pedig, amely az ezután megjelenő többi 45 kötet tartalmára vonatkozik, garanciát nyújt arra, hogy ezek a rendkívül fontos és igazán legnagyobb részt eddig ismeretlen adatok, kötetről-kötetre érdekesebb meglepetéseket hoznak e kor történetére.

A csendesen folyó, kitaró munka most elérte célját s ha teljességre törekedett a vállalat, ezt el is érte. Dr. Veress Endre éve-

ken át végzett kutatásai Cseh-, Német-, Lengyel-, Oroszország és Románia, valamint a Vatikán, Róma és Olaszország és hazánk állami és magán levéltáraiban, lehetővé tette azt, hogy az erdélyi részek kulturális középpontjából egy olyan vállalat induljon ki, amely az egész művelt Európa történelmi tudósainak figyelmét Kolozsvár felé irányítja.

A vállalat céljaihoz képest e gyűjteményben „kiadásra várnak Erdély fejedelmeinek és kiválóbb történelmi alakjainak, vagy családjainak levelezése külföldiekkel, az Erdélyben és Magyarországon járt idegenek levelei, útleírásai és különböző könyvek. Ehez járulnak pápai nunciusi jelentések, külföldi egyetemeken tanuló magyarországi ifjak anyakönyvei és följegyzései, ismeretlen erdélyi krónikák, vagy családi levéltárak regesztái.”

Ezekből évente 2—3 kötetet ígér; bár többet tudna megjeleníteni, hogy mihamrább közkinccsé lenne az a hatalmas kézirat tömeg, ami Dr. Veress Endre birtokában van.

A megjelent első kötet igen érdekes okmányokat közöl Báthory István szándékáról, amelyeket az ellenreformáció kapcsán a behívandó jezsuitákkal akar véghez vinni. Kimutatja benne hiteles okmányokkal, hogy már uralkodása első évében, 1571-ben igyekezett őket Erdélyben letelepíteni. Bizonyítja ezt P. Szántó Istvánhoz intézett levele, mely 1571 december 14-én kelt.

Ezzel a levéllel kezdődik a gyűjtemény s Báthory István, P. Possevino Antal, P. Leleszi János, P. Wujek Jakab, P. Odescalchi Lajos leveleit tartalmazza. Sok levelet és jelentést közöl P. Szántó István tollából, amelyek fényes világot vetnek a jezsuita rend helyzetére.

Ezekből a levelekből tudjuk meg, hogy P. Szántó István a jezsuita misszió ügyét csak akkor látja életképesnek, ha élükre magyar embert állítanak s nem küldenek olyanokat, akik eddig Lengyelországban tartózkodtak, vagy oda való származásuk. Sürgeti, hogy válasszák el őket a Lengyel tartománytól s ahelyett Ausztriával kössék őket össze, mert így könnyebb lesz az érintkezés a generálissal is.

De ezeknél érdekesebb dolgokat is megtudunk. Megtudjuk, hogy „a hitélet itt annyira laza és elhanyagolt volt, kivált a Kolozsvár körüli és székelyföldi falvakban, melyekben bajszos legények éltek, anélkül, hogy meg lettek volna keresztelve és évek óta nem láttak papot, hogy Erdélyt a bejött jezsuiták valóságos Indiának jellemezték munkatársakat kérő leveleikben, intvén generálisukat, hogy a távoli kelet helyett inkább ide rendelje embereit, hol hálásabb tér kínálkozik az apostolkodásra, mint a vadak között!”

Azután közöl benne okmányokat, leveleket, amelyek a kolozsvári

iskola beléletét jellemzik s mintegy elébünk varázsolja az atyák és diákok benne lefolyó életét.

Szóval csak az egyházak történetére vet fényt, de a történelem egyéb ágaira is bőven kiterjeszkedik s Erdély e korbeli viszonyaival részletesen megismertet. A benne előforduló adatokat pedig év, hó és nap szerint csoportosítva sorrendben közli.

Mindent összefoglalva a munka megjelenése esemény számba megy történetirodalmunkban. Ha még megemlítjük, hogy az első hat kötet Dr. Hirschler József prelátus, kolozsvári plébános költségén jelenik meg, mindent elmondottunk róla, ami jelentőségét emelni fogja. Az első katolikus fejedelmek korának megbecsülhetetlen adataival, különösen Báthory Kristóf halálának Leleszi által elbeszélt történetével, mint forrásmunka: első helyet érdemel!

Dr. Banner János.

Főtitkári jelentés

a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat 1912. évi május hó
19-én tartott évi közgyűlésén.

Méltóságos Elnök Úr!

Mélyen tisztelt társulati tagok és vendégek!

Társulatunk 1911. végével betöltötte fennállása 39. évét, 1885-ben végbement újjáalakulása óta jelenleg a XXVII. közgyűlést tartja meg, s ekként egyesületünk egyike azoknak, melyek vidéki városainkban legkorábban alakultak meg.

Mint a mult évben, úgy most is nyugodt lélekkel számolhatok be az igazgató választmány nevében és megbízásából elmúlt évi működésünkről és az elért eredményekről, mert mostan is folytonos haladásról, gyűjteményeink gazdag gyarapodásáról, irodalmi kiadványaink hézagpótló, becses voltáról s a rendezésben is alapos, munkálkodásról tehetek ezúttal is jelentést.

Társulatunk és múzeumunk, mint a hazai közművelődés egyik számottevő tényezője, 1911-ben is híven teljesítette kötelességét. Felhasználtunk minden tőlünk függő eszközt gyűjteményeinknek a közönséggel szemben való ismertetésére. De viszont a közönség figyelme is fokozatosan emelkedett gyűjteményeink iránt, amit legjobban bizonyít a látogatók számának évről-évre fokozatos gyarapodása. Mig 1910-ben a látogatók száma 9011 volt, vagyis 911-el több mint az előző évben, addig 1911-ben a látogatók száma már 12813-ra szökött fel. És dacára annak, hogy vásár- és ünnepnapokon a látogatás ingyenes, a más napokon elárúsított jegyekből mégis több folyt be, mint a mikor vásár- és ünnepnapokon is díjat szedtek a látogatóktól.

Gyűjteményeinket az elmúlt évben is legszámosabban az ifjuság látogatta; nemcsak a helybeli közép- és alsóbbfokú iskolák növendékei, hanem úgy a közeli mint a távolabbi vidékről számos iskola tanulói jelentek meg tanáraik és tanítóik vezetése alatt. Ilyen örvendetes jelenségnek tartom, hogy a helybeli középiskolák rajz- és történelem tanárai immár gyakrabban vezetnek el egy-egy osztályt a múzeumba, hol tanítványaiknak vagy a művészet irányairól és történetéből, vagy az

egyetemes történelemből tartanak előadásokat. A szemléltetésre immár elég szép anyag áll a muzeumban rendelkezésre. Némelykor, a mennyiben ideje megengedte, a társulati főtitkár tartott ismertető előadást, mint például a temesvári állami tanítóképző intézet tanítványainak kivált azért, hogy a jövő tanítóinak figyelmét felhívja és megnyerje a régészeti leletek fontosságára és e tekintetben a tanítókra váró nagy feladatra.

A közeli vidékről a következő iskolák kiránduló növendékei fordultak meg a muzeumban: Aradi állami főreáliskola, zentai gimnázium, a kevevárai állami polgáriskola, oraviczabányai polgári iskola, a temes-kovácsi áll. elemi népiskola, bukoveczi népiskola, resiczabányai népiskola 123 növendékkal és 14 tanítóval, a győródi román népiskola, a nagyszetmiklósi polgári leányiskola. Távolabbi vidékről jöttek a kőrmöczbányai főreáliskola 20 növendéke, a gyulafehérvári főgimnázium 25 tanulója, a bukaresti tanítóképző intézet 36 tanulója, a nagykarolyi r. k. főgimnázium 38 növendéke, a bajai tanítóképző, a m. k. honvédségi Ludovika-Akadémia 35 növendéke, a siklósi, a győri, mármaroszigeti, salgótarjáni polgári iskolák, a meggyesi el. népiskola 7. és 8. osztályu tanulói és végül a szófiai mezőgazdasági tanintézet növendékei, mindannyian több-kevesebb tanárral és tanítóval. Összesen 34 iskola kereste fel muzeumunkat a lefolyt évben.

A magán látogatók legnagyobb része természetesen helybeliek voltak, de sokan voltak a közeli vidékről, sőt az ország távolabbi részeiből és Horvátországból. A külföldről is voltak néhányan, de ezt nem áll módunkban ellenőrizni, mert vagy nem írják be neveiket, vagy ha ezt meg is teszik, nem jelzik lakóhelyöket és polgári vagy társadalmi állásukat. Csak elvétve fordul elő körülményesebb bejegyzés, mint pl. Dr. Hugo Weigold aus Helgoland. Bauer F. főmérnök Brünnből, Direktor Ott aus Stuttgart neve alatt a következő érdekes megjegyzése áll: „Mit Interesse habe ich heute die Sammlungen besichtigt.“ (1911. 11. Juni.) Hochreiter Albert, a düsseldorfi művészeti akadémia tanára és Diamant Paul Bécsből az év végén látogatták meg a muzeumot.

Mindezeket azért említem fel körülményesebben, mert a kikkel alkalmam volt szót váltani, mindannyian kifejezték csodálkozásukat, hogy ily értékes gyűjteményeknek ilyen szűk, nem neki való helyen kell szorongniuk, a mely tanulmányozásukat is lehetetlenné teszi.

Társulatunk 1911. évi működéséről a következőkben számolok be:

Társulatunk tartott egy évi rendes közgyűlést (ápr. 3.) és három igazgató-választmányi ülést, melyeken elsősorban mindig a folyó ügyeket

intézte el a választmány, de ezentul mindenkor egy-egy tudományos felolvasást is tartott és pedig a következő tárgyakról:

március 30-án Hermann Győzőtől: Temesvármegye négy utolsó nemesi fölkelése;

április 23-án Baróti Lajostól: Frigyes Ágost szász-választófejedelem hadjárata Délmagyarországon;

november 28-án dr. Berkeszi Istvántól: A délmagyarorsz. történ. és régészeti muzeum és az iskolák.

Irodalmi kiadványunkat a múlt évben is folytattuk és mint ilyen jelent meg a társulati Értesítő I, II. és III—IV. (együttes) füzete. A két utóbbi (együttes) füzetben, de külön kiadásban is megjelentettük eddig megjelent valamennyi Értesítőnk és Emléklapjainkban napvilágot látott értekezések, tanulmányok, apróbb ismertetések és kisebb cikkek Repertoriumát, a mely arra van hivatva, hogy a tudományos körök és egyének számára használhatóvá és könnyen hozzáférhetővé tegye azt a sok tudományos anyagot, melyeket kiadványaink felölelnek.

Ami a Muzeum gyűjteményének gyarapodását illeti, muzeumunk a 1911. évben is szépen gyarapodott ugyan, de még sem olyan mérvben mint az előző években, kivált az 1910. évben. Ennek oka az volt, mert régészeti államsegélyt nem kaptunk s így ásatásokra igen keveset fordíthattunk; de egy másik főoka az is, hogy a temesvári csatornázás munkálatai már befejeztettek s így nem is volt alkalmunk annyi helybeli régészeti tárgyat gyűjteni mint 1910-ben. De ha számra nézve alatta maradt is az 1911. év eredménye az 1910. eredményének, azért érték és becs dolgában a gyarapodás még sem hanyatlott. A gyarapodási tárgyak összes száma 595 darab.

E szám az egyes osztályok között a következőleg oszlik meg:

I. A könyvtár gyarapodott 91 darabbal. Ezek között 89 darab a könyv és 2 darab apróbb nyomtatvány. E 91 darab könyv közül 24 darab könyv állami letét, 28 darab vétel vagy csere útján jutott birtokunkba. Ajándék útján 39 darab. Könyvtárunk törzsállománya 1911. végén volt 9465 darab; ezek között van: a) könyv 1892 kötet; b) Hirlapszám 488; c) apró nyomtatvány 3788; d) térkép 123; e) kézirat 16 (kötet); f) oklevél és egyéb irat 2904; egyéb könyvtári anyag 254 darab.

II. A régiségtár és éremtár összes évi gyarapodása 475 darab. — Ezek között 291 darab őskori, 148 darab közép- és újkori, kegyeleti tárgy 2 — érem 34 darab. — Ezek közül: a) vétel vagy csere útján szereztünk 267 darabot; b) ajándék útján kaptunk 208 darabot.

Az elmúlt évben is nagy figyelemmel kísértük a temesvári

csatornázás végző munkálatait, az előkerülő többnyire XVII. és XVIII. századbeli különféle tárgyakat a földmunkásoktól megszereztük. Gondoskodásunknak egy másik tárgya a délvidéki céhjelvények összegyűjtésére irányult és sikerült is több jóra való darabot megszerezni. Tőlünk telhetőleg gondoltunk a perjámosi őskori telep további kiaknázásáról is; a telepet 1911. évre is kibéreltük és az ásatás vezetésével megbízott dr. Roska Márton kolozsvári egyetemi tanársegéd ásatási költségeihez 182 korona 22 fillérrel járultunk hozzá, míg az ásatás többi költségeit az Alföldi bizottság viselte. Az ásatás eredményét dr. Roska Márton úr tudományos felhasználás céljából magával vitte Kolozsvárra, de viszont megküldte intézetünknek az 1910. évi perjámosi ásatás eredményét, mintegy 180 darabot.

A perjámosi ásatás tárgyain kívül a régészeti tárgyak között igen érdekesek az ó-bessenyői őstelepről származó 100 darab agyag, kő- és csonttárgy, melyeket kisléghi Nagy Gyula tagtársunk volt szíves a muzeumnak ajándékozni.

Megszerzett érmeink között legnevezetebb az orsovai barbár-éremleletből származó 11 darab ezüst érem és a varjasi leletből származó Nikeforosz-féle aranyérem.

Régiségtárunkra a sajátunkból, minthogy erre államsegélyt nem nyertünk, 456 K 90 fillért fordítottunk.

Régiségtárunk állománya az év végén 44165 darab volt; és pedig: a) ó-, közép- és újabbkori régészeti tárgy volt összesen 14250; érmek és pénzjegyek 29915.

III. A képzőművészeti gyűjtemény mult évi gyarapodása mindössze 22 darab, és pedig 8 darab olajfestmény, 8 darab kézrajz és 6 fénykép. E 22 darab közül vétel útján szereztünk meg 7 darab festményt és 8 rajzot, egy darab festmény és 6 fénykép pedig ajándék útján jutott a muzeumba.

Bármí csekélynek látszik is számbelileg képzőművészetünk gyarapodása, mégis igen becsesnek tarthatjuk azt belső értékénél fogva. Társulatunk irányelve ezen a téren is az, hogy első sorban régibb délvidéki és temesvári művészek műveit gyűjtsük össze. Így sikerült a mult évben is Komlóssy Ferencről egy aquarell festményt, Kőváry Jánostól egy, Wagner Anselmtől két, Fialla Antaltól két, Dániel Konstantintól szintén két darab olajfestményt, Dunajszky Henriktől pedig 6 darab rajzot megszerezni, összesen 290 K-ért. Azonkívül kifizettünk Humborg Adolfnak, a délvidéki származású, jelenleg Münchenben élő festőművésznak, a múzeumunk számára festett két darab olajfestményért a még eddig hátralékban levő második vagyis utolsó részletet, 295 koronát. A kere-

tezéssel együtt összesen 682 K 22 fillért költöttünk képzőművészetre. Bizonytalanság, de mégis számottevő ez egy délvidéki társulattól.

Képzőművészeti osztályunk törzsállománya a múlt év végén 2469 darab volt. Ezek között volt: a) szobor 18; b) festmény 394, — c) rajzok és metszetek 2156; — d) fénykép 6; — e) modern iparművészeti tárgy 195 darab.

IV. A néprajzi gyűjtemény csak 7 darabbal gyarapodott az államsegélyből eszközölt vétel folytán. Ez osztály egész állománya jelenleg 594 darab.

A néprajzi osztály múzeumunknak legújabb és így leggyengébb osztálya; 1911-ben rendelkezésünkre állott a múlt évekből mint maradvány 1581'89 K.; az 1911. évben még ehhez járult 500 K államsegély és így mindössze 2081'89 K állott e téren rendelkezésünkre. Felhasználni ezt az összeget nem volt alkalmunk, mert a társulati főtitkár más soknemű dologgal volt elfoglalva, a tisztviselők között pedig más kiképzett erő nem állott rendelkezésünkre, azért a gyűjtéssel az országos főfelügyelőség beleegyezésével Cs. Sebestyén Károly tagtársunkat, a jeles néprajzi íróat bíztuk meg, kinek egyelőre 300 koronát bocsátottunk rendelkezésére. Sebestyén Károly gyűjtött is ez összegből, de a gyűjtést az év végéig nem fejezte be. A Sebestyén Károly gyűjtésén kívül helyben szereztünk meg régibb zsidó néprajzi tárgyakat 65 K-ért.

A néprajzi gyűjtemény eddig sem fért el múzeumi épületünkben, azért ideiglenesen egy kisebb termet az állami gimnáziumban kaptuk e gyűjtemény számára, de most már ez a helyiség is annyira túltömött, hogy oda többé újabb darabok alig helyezhetők el, emiatt az újabb darabok a múzeum épületében vannak vagy elraktározva, vagy a kapualjában várják a jó szerencsét, míg számukra habár ideiglenesen is helyet kereshetünk. Mihelyt csak némileg megfelelő, ideiglenes helyiségünk lesz is, azonnal nagyobb arányokban fog megindulni a néprajzi gyűjtés is.

Múzeumi gyűjteményeinknek összes törzsállománya az 1911. év végén 57043 darab volt.

Zárószámadásaink szerint 1911. évi bevételünk volt 7764'94 K. Kiadásaink a 179.03 K maradvány hozzáadásával ugyanannyi. 1911. december 31-én társulatunk alapítványi törzsvagyona kitett 68665'75 koronát; a pénztári maradvánnyal, tagdíjhátralékokkal és egyéb befizetésre váró követeléseinkkel a társulat vagyona kitett 1911. december 31-én 72694'77 K-t. Ezzel szemben a társulat tartozása 1716'29 K, s így a tiszta vagyona 70978'48 K.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Az elmúlt 1911. év, habár anyagiak-

ban szűkölködni kellett is, mégis egyike volt amaz éveknek, a melyekkel meg lehetünk elégedve. Gyarapodásunknak elsőrangú tényezői voltak a nagyméltóságú vall. és közokt. minisztérium, illetőleg a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége, mely nemcsak bölcs tanácsaival igyekezett segítségünkre lenni, hanem a magas kormánytól legalább néprajzi államsegélyt eszközölt ki, sőt a Pongrác-féle régészeti gyűjtemény vételárának részleges visszatérítése fejében az elmúlt évben is 1000 koronát adott múzeumunknak és azonkívül is sok értékes könyvet helyezett el állami letétképen múzeumunkban.

Hálára kötelezte társulatunkat az elmúlt évben is Temesvármegye közönsége, mert a kulturális alapból ezúttal is 575 koronát juttatott társulatunknak.

Hálásan kell kiemelnem Temesvár szab. kir. város tanácsának ama határozatát, hogy az 1910. év folyamán megszerzett, a várost illető régészeti és szépművészeti tárgyak megszerzési ára törlesztéseül 400 koronát utalványozott társulatunknak.

Hálával tartozom ama munkatársaimnak is, kik a gyűjtés fáradságos munkájában a lefolyt év alatt is eléggé nem méltányolható készséggel, önzetlenül vállalkoztak feladatukra. Így Bellai József városi kulturatanácsnok úr a városi régészeti és szépművészeti tárgyak megszerzésében; a nemrég elhunyt, boldogult tagtársunk: Lendvai Miklós az 1911. évben is gyűjtötte az apró nyomtatványokat és gyászjelentéseket, Lendvai Sándor vál. tagtársunk a délmagyarországi hírlapszámokat és képeslevelezőlapokat, Jung János és Glasz Péter tanító urak pedig a perjámosi, illetőleg a knézi őstelepeket kísérték állandóan buzgó és eredményes figyelemmel.

Mielőtt jelentésemet folytatnám, engedje meg a mélyen tisztelt közgyűlés, hogy mind az elősorolt dolgozatok szerzőinek, mind egyéb törekvéseinkben szíves támogatóinknak, mind pedig azoknak, kik gyűjteményeinket nagylelkű adományaikkal gyarapították, a választmányi üléseken kifejezett köszönetünkön kívül jelen közgyűlés jegyzőkönyvében is leghálásabb köszönetünket nyilvánítsak; úgyszintén a temesvári sajtónak is, mely törekvéseinkben mindenkor a legszívélyesebben támogatott.

Az igazgató-választmány és a tisztikar 1911. évi munkálkodásairól még a következőket jelenthetem:

1. A társ. főtktár 1911. augusztus havában közvetlenül felkereste az országos főfelügyelőséget és igyekezett azt meggyőzni arról, hogy

amaz álláspontja, amiért a régészeti államsegélyt 1911-ben meg nem adta, nem méltányos. Meg is ígérték, hogy azt ezentúl folyósítani fogják.

2. A társ. főtítkárr ugyanez alkalommal az országos szépművészeti múzeum tartalék-gyűjteményeit is tanulmányozta oly célból, hogy milyen képek volnának legcélszerűbbek onnan a temesvári múzeumba áthelyezhetők.

3. Múzeumunk újonnan begyűlt anyagát gondosan leltároztuk, kivált sok gondot és dolgot adott a temesvári csatornázás folytán előkerült nagyszámú tárgyak meghatározása, tisztogatása, leltározása és elhelyezése. A kisebb lelettárgyakból is nem kevesebb mint 40 papírtáblát raktunk meg egymáshoz illő tárgyakból.

4. A leltározást az elmúlt évben is folytattuk és az érmek egy részének kivételével be van fejezve.

5. A délmagyarországi leletű érmek számára és feltüntetésére két újabb éremszekrényt szereltünk fel.

6. Az igazgató-választmány és a tisztikar személyzetében a múlt év folyamán annyiban történt változás, hogy a társulat titkári állása dr. Gálos Rezső felső kereskedelmi iskolai tanárral töltetett be, segédtitkárrá pedig Banner Benedek reáliskolai tanár választott meg.

7. Társulatunk tagjai soraiból a múlt közgyűlés óta elragadta a halál Pongrácz Miklós főszolgabíró, Farkas Gusztáv esperes-plébánost, Farkas Sándor szentesi lakost, Rácz Pál nyug. jegyzőt, Traila György gör. kath. temesvári lelkészt, dr. Bleyer Izsó ügyvédet és legutóbb a mindannyiunk által megsiratott szeretett választmányi tagtársunkat, Lendvai Miklóst. A halálnak tehát igen gazdag aratása volt. Elhunyt tagtársaink mindenike hosszú idő óta volt tagja társulatunknak s közülök kivált Lendvai Miklós és dr. Bleyer Izsó mindenkor fáradhatatlan munkatársam is volt. Indítványozom, hogy elhunyt tagtársaink emlékét jegyzőkönyvünkben is megörökítsük. Legyen áldott emlékezetük.

8. Az 1910. szept. 25-én városunkban elhunyt Stipl Fábian, Temesvár városának érdemekben megöszült közgyámja, ki 30 éven át haláláig volt társulatunk buzgó tagja és gyámolítója, még halálos ágyán is megemlékezett társulatunkról és szóbeli kívánságára örököse: mélt. Stipl Károly hely. koronaügyész úr, nagybátyja emlékére 400 koronás alapítványt tett társulatunknál, hogy nagybátyja Stipl Fábian neve társulatunk alapítói tagjai közé felvétessék. Ekként társulatunk alapító tagjainak száma 68-ra emelkedett.

9. Újonnan beléptek rendes tagokként társulatunkba nagys. és

főtisztelendő Grosz József csanádi kanonok úr és Maderspach Livius bányatanácsos.

Társulatunknak e szerint a következő tagjai vannak: Alapító tag 68. Tiszteleti tag 9.

c) Rendes tag 109, összesen 186, vagyis 8-al kevesebb mint tavaly.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Igyekeztem hű képét adni társulatunk és muzeumunk egy évi működésének és gyarapodásának. Ugy hiszem, úgy az igazgató-választmány, mint a tisztikar megnyugvással tekinthet a m. t. közgyűlés ítélete elé, mert meggyőződésünk szerint megfeleltünk kötelességünknek. De ez a jelentés nem lenne hű, ha ezúttal is meg nem emlékezném, mint már többször tettem, egy magábanvéve ép oly örvendetes mint aggasztó körülményről. Ez a körülmény pedig muzeumunk mai állapota. Örvendetes jelenség az, hogy muzeumunk mostani épülete immár teljesen megtelt becses muzeumi tárgyakkal, még pedig olyanokkal, a melyekre még egy jóval nagyobb város is büszke lehetne. Nemcsak megtelt, hanem el sem fér már benne. Világos jele ennek, hogy a néprajzi gyűjteményünkét ki kellett innen telepíteni s immár a kapott ideiglenes helyisége is — az állami főgimnázium épületében — túl van tömve. Méltóztassék megtekinteni akár a képtár, akár a régészeti osztály termeit, vagy az irodai helyiségeket is, a m. t. közgyűlés minden tagja meg fog győződni róla, hogy itt már minden talpalatnyi hely színültig meg van rakva olyan zsufoltan, hogy az már sem az áttekinthetőségnek, sem a tanulmányozásnak javára nem válik. Immár a pincehelyiség is megtelt ládába elraktározott becses régészeti leletekkel, a kapualja is tele van értékes néprajzi tárgyakkal. És ez a körülmény teszi egyúttal aggasztóvá is a helyzetet, mert rövid idő alatt meg is akaszthatja intézetünk további eredményes fejlődését. Ezen a bajon rövid idő alatt segíteni kell, mert a társadalom érdeklődése a kultura haladásával a muzeum iránt városunkban is igen örvendetesen fokozódik, sőt a muzeum a maga céltudatos berendezésével elsősorban járul hozzá a kultura fejlesztéséhez.

Konkrét indítványt e tekintetben nem teszek, de mély tisztelettel kérem fel ezúttal is a m. t. közgyűlést, hogy hathatós szavát ebben a tekintetben felemelni szíveskedjék, hogy a már oly régóta várva várt új muzeumi és könyvtárpalota ne válasson már sokáig magára.

Adja az isteni Gondviselés, hogy a jövő közgyűlés alkalmával már ezen a téren is javult helyzettel álljunk szemben.

Az igazgató-választmány nevében kérem a m. t. közgyűlést, kegyeskedjék e jelentést tudomásul venni.

Temesvárott, 1912. május hó 19-én.

DR. BERKESZI ISTVÁN,
társul. főtitkár.

4*

Jegyzőkönyv

A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulatnak 1912. évi május hó 19-én, vasárnap d. e. $1\frac{1}{2}$ 11 órakor a Múzeum kép-tárában tartott XXVII. évi rendes közgyűléséről.

Kapdebő Gergely társ. elnök elnöklete alatt jelen vannak: Ferenczy Sándor társ. igazgató, dr. Berkeszi István főtitkár, Banner Benedek s. titkár, Bellai József, Lendvai Sándor, Laky Mátyás, Kovácsics Gyula, Niamessny Mihály vál. tagok, Hilt Lajos pénztáros, Brauner, Farkasfalvi, Tóth F., dr. Tőkés István, dr. Steiner Simon és mások, tagok és vendégek, végül dr. Gálos Rezső társ. titkár, a közgyűlés jegyzője.

1. Elnök megnyitja a gyűlést, üdvözlí a megjelenteket; a jegyzőkönyv vezetésével Dr. Gálos Rezső társ. titkárt bizza meg, hitelesítésére Kovácsics Gyula és Lendvai Sándor vál. tagokat kéri fel. Ugyanez alkalommal a közgyűlés előtt is meleg szavakkal adózík elhunyt vál. tagtársunk, Lendvai Miklós emlékének.

2. Főtitkár bemutatja jelentését. (L. ott.) E jelentés kapcsán Elnök is jelentést tesz a kulturpalota ügyéről. E szerint a hely meg van állapítva, betekintést nyert a tervekbe is és ígérzetet kapott, hogy az építés nem fog elodáztatni.

A közgyűlés Elnök és Főtitkár jelentését köszönettel veszi tudomásúl. Ugyanekkor elhatározza, hogy 1. hálás köszönetet mond felirat alakjában a Vall. és Közokt. Miniszternek, Temesvármegye közönségének, Temesvár sz. kir. város tanácsának, — 2. jegyzőkönyvi köszönetet szavaz az Értesítőben közölt dolgozatok szerzőinek, dr. Baróti Lajos, dr. Hermann Győző és dr. Nagy László uraknak, a munkatársaknak és adományozóknak, mint Bellai József, Lendvai Sándor, Jung János és Glatz Péter uraknak és a temesvári sajtónak; — elhunyt tagjainak emlékét jegyzőkönyvileg is megörökíti. — Elnök indítványára pedig lelkesedéssel üdvözlí főtitkárát, akinek buzgó munkásságáért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz.

3. Hilt Lajos pénztárnok jelenti, hogy a Társulat vagyona 67,407'83 korona. Tudomásúl szolgál.

4. Ferenczy Sándor igazgató, mint a kiküldött bizottság elnöke jelenti, hogy a vagyonkezelést és a pénztár állását megvizsgálták és mindent a legnagyobb rendben találtak. Indítványozza az egész számvizsgáló-bizottság nevében, hogy a pénztárnoknak a szokásos fenntartással a felmentvényt megadassék. A közgyűlés a pénztárnoknak a felmentvényt a szokásos fenntartással megadja s úgy neki, mint a számvizsgáló-bizottságnak fáradságos munkájukért köszönetet szavaz.

5. Elnök kéri a közgyűlést, hogy a Lendvai Miklós halála által a választmányban megüresedett helyet töltsse be. A közgyűlés az év végéig terjedő megbízással, egyhangú felkiáltással dr. Tőkés István r. tagot választja be a választmányba.

6. Főtitkár beterjeszti az 1912. évi költségvetést, melyet a választmány javaslata értelmében a közgyűlés végleg megállapít és elfogad. (L. mellékelve.)

7. Főtitkár bemutatja Milleker Bódog fontos és érdekes tanulmányát (címe szerint: A hajdani Keve vármegye), melyre nézve a közgyűlés elhatározza, hogy az az Értesítőben teljes egészében kiadassék.

Elnök indítványára a közgyűlés a szerzőnek értékes munkájáért jegyzőkönyvileg köszönetet mond.

8. Elnök jelenti, hogy a szabályszerű időig indítványt nála nem nyújtott be senki. A megjelenteknek köszönetet mond érdeklődésükért s a gyűlést bezárja.

K. m. f.

Kabdebó Gergely,
elnök.

Dr. Gálos Rezső,
titkár, mint a közgyűlés jegyzője.

Hitelesítjük:

Kovácsics Gyula.
Lendvai Sándor.

Bevétel

A Délmagyarorsz. Tört. és Rég. Muz.-Társ.

	Saját forrásaiból		Az államtól		Összesen		Észrevétel
	K	f	K	f	K	f	
1. Pénztári maradvány 1911-ről	179	03					
2. Alapítvány befizetés	—	—					
3. A muzeum fentartó hatósága kapott évi javadalom	—	—					
4. Pártfogóktól kapott évi javadalom	575	—					
5. Állami segély							
a) a könyvtár céljaira	—	—	500	—			
b) a régiségtár céljaira	—	—					
c) a néprajzi gyűjtemény céljaira	—	—	500	—			
d) a természettudományi gyűjtemény céljaira	—	—					
e) egyéb célokra	—	—					
6. Tagsági díjak	1000	—					
7. Belépti, könyvtárhasználati és ruhatári díjak	200	—					
8. Adományok, perzselypénz	—	—					
9. Kamatok	3000	—					
10. Társas összefüvetek jövedelmei	—	—					
11. Rendkívüli bevételek: a Pongrácz-gyűjtemény vételárának az államtól visszatérítendő utolsó részlete	—	—	1000	—			
12. Temesvár sz. kir. várostól vissztérítés az 1911. évben megszerzett temesvári tárgyakért	400	—					
13. Hozzájárulás a Természettudományi társulattól, a fűtés, világításhoz	50	—					
Az egyesület egyéb bevételei	—	—					
Összesen	5404	03	2000	—	7404	03	

Összegezés:

	Saját forrásaiból		Az államtól		Összesen	
	K	f	K	f	K	f
Bevétel	5404	03	2000	—	7404	03
Kiadás	5404	03	2000	—	7404	03
Maradvány	—	—	—	—	—	—

költségvetése az 1912. évre.

Kiadás

	Saját ferrásaiból		Az államtól		Összesen		Észrevétel
	K	f	K	f	K	f	
1. Tőkésítés	—	—	1000 ¹⁾	—	—	—	¹⁾ A Pongrácz-gyűjtemény vételárának visszatérített része.
a) alapítványokból	—	—	—	—	—	—	
b) megtakarításokból	—	—	—	—	—	—	
2. Személyi kiadások	2856 ²⁾	—	—	—	—	—	²⁾ Részletezés:
3. Gyűjtemények gyarapítása	—	—	—	—	—	—	
a) a könyvtárnál	50	—	500	—	—	—	a) Főtitkár 1000 K
b) a régiség tárnál	250	—					b) Titkár 300 "
c) a néprajzi gyűjteménynél	—	—	500	—	—	—	c) Segédtitkár 200 "
d) a szépművészeti gyűjteménynél	250	—					d) Pénztáros 400 "
e) a természettudományi gyűjteménynél	—	—	—	—	—	—	e) Első szolga 720 "
4. Butorozási, berendezési és felszerelési kiadások	100	—	—	—	—	—	f) Segédszolga 80 "
5. Gyűjteménytárgyak szállításának költségei	—	—	—	—	—	—	g) Népr. szolga 60 "
6. Rendezési kiadások	—	—	—	—	—	—	h) Első szolga ruhája 80 "
7. Ismeretterjesztő előadások	—	—	—	—	—	—	i) cipője 16 "
8. Kiadványok	1100	—	—	—	—	—	Összesen 2856 K
9. Irodalmi kiadások	100	—	—	—	—	—	
10. A helyiség fentartása	—	—	—	—	—	—	
a) lakbér	—	—	—	—	—	—	
b) fűtés, világítás	200	—	—	—	—	—	²⁾ Részletezés:
c) tisztogatás							
11. Biztosítási díjak	219 ³⁾	30	—	—	—	—	1. Tűzkár ellen 100.— K
12. Adó	—	—	—	—	—	—	2. Betörés ellen 94'24 "
13. Rendkívüli kiadások	50	—	—	—	—	—	3. Üveg-biztosítás 6'37 "
14. Portó	5	—	—	—	—	—	4. Néprajzi tárgyak biztosítása tűz és betörés ellen 18'69 "
15. Tanulmányi útra	200	—	—	—	—	—	Összesen 219'30 K
Az egyesület egyéb kiadásai	—	—	—	—	—	—	
Maradvány	23	73	—	—	—	—	
Összesen	5404	03	2000	—	7404	03	

Kelt Temesvárott, 1912. április hó 29-én.

Kapdebő Gergely,
társ. elnök.

Dr. Berkeszi István,
társ. főtitkár.

Hilt Lajos,
pénztárnok.

A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeum- Társulat az 1912. év végén.

I. A társulat igazgatása.

a) Elnökség és tisztviselők.

Elnök: *Kabdebő Gergely*, Temesvármegye és Temesvár szab. kir. város nyug. főispánja, a Lipóttrend lovagja.

Igazgató: *Ferenczy Sándor*, Temesvármegye alispánja.

Főtthkár: *Dr. Berkeszi István*, állami főreálisk. igazgató, Temesvárott.

Titkár: *Dr. Gálos Rezső*, felső keresk. iskol. tanár, Temesvárott.

Segédttkár: *Banner Benedek*, áll. főreálisk. tanár, Temesvárott.

Ügyész: *Dr. Niámessny Mihály*, orsz. képviselő, ügyvéd, megyei tb. főügyész, Temesvárott.

Pénztárnok: *Hilt Lajos*, pénzügyi számvizsgáló, Temesvárott.

b) Igazgató választmány.

a) Alapító tagokból.

Allami főreáliskola, Temesvárott.

Báró Baich Milán, nagybirtokos, Budapest.

Gróf Csekonics Endre, val. b. t. tanácsos, magy. kir. főasztalnokmester, Zombolya.

Gáll József, főrendiházi tag, Lukarecen. (meghalt 1912. okt. 31.)

Dr. Hollósy Gyula, Temesvármegye főjegyzője, Temesvárott.

Jeszenszky Béla, ügyvéd, Temesvárott.

Németh József, felsz. püspök, csanádi nagyprepost, a Lipóttrend közép- és a Ferenc-Józsefrend nagykeresztese, Temesvárott.

Róm. kath. főgimnázium, Temesvárott.

Temesi Takarékpénztár, Temesvárott.

10 Temesvári Első Takarékpénztár.

Temesvármegye közönsége.

Temesvár szab. kir. város közönsége.

b) Rendes tagokból.

Deschán Achill, tiszt. tag, Temesvárott.

Dr. Kovács Sándor, szentszéki ülnök, plébános, Apátfalván.

Kovácsis Gyula, vármegyei nyugalm. árvaszéki elnök, Temesvárott.

Lendvai Sándor, az „Első magy. ált. biztosító-társaság” vezértthkára, az aradi Kölcsei egyesület alelnöke.

5 Dr. Schönvitzky Bertalan, állami főgimnáziumi igazgató, Temesvárott.

Steiner Ferenc, Temesvárott.

Dr. Szentkláray Jenő, apát-kanonok, a M. Tud. Akadémia tagja, Temesvárott.

Dr. Sztura Szilárd, ügyvéd, Temesvárott.

Dr. Telbisz Károly, m. kir. udvari tanácsos, Temesvár szab. kir. város polgármestere és díszpolgára, a III. oszt. vaskoronarend lovagja, Temesvárott.

Tőkés István, megyei tiszteletb. főjegyző, Temesvárott.

Wittenberger Antal, csanádegyházm. kanonok, Temesvárott.

II. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat tagjai.

a) Alapító tagok.

- Néhai Babusnik Ágoston, nagykereskedő, takarékpénztári igazgató, városi képviselő, a Ferenc Józsefrend lovagja és az aranykoronás érdemkereszt tulajdonosa, Temesvárott. † 1895.
- Baich Milán báró, nagybirtokos, Budapesten.
- Néhai Báró Baich Milos, nagybirtokos, országgyűlési képviselő, a vaskorona-rend középkeresztese, Varadián, Temesvármegyében. † 1897.
- Bay Ilona nagybirtokos, Csarodán.
- 10 Erdősi Bayersdorf Adolf és Biach cég, Bécsben, Kolowrátkör 9. szám.
- Néhai lovag Bersuder Lajos, nagykereskedő és városi képviselő, Temesvárott. † 1897.
- Néhai Brankovics György, karlócai érsek, szerb metropolita és patriarcha, Karlócán. † 1907.
- Gróf Bissingen Ernő, cs. és kir. kamarás, nagybirtokos és országgyűlési képviselő, Szkulyán, Temesvármegyében.
- Néhai Bonnáz Sándor, csanádi püspök, v. b. t. tanácsos, a vaskorona-rend I. oszt. lovagja, † 1889.
- 10 Néhai Dr. Coda Sándor, temesvármegyei főorvos, † 1875. december hó 27-én.
- Gróf Csekonics Endre, v. b. t. tanácsos, m. kir. főasztalnokmester, a vörös-kereszt-egyesület elnöke, nagybirtokos, Zombolyán, Torontálmegyében.
- Néhai Gróf Csekonics János, nagybirtokos, v. b. t. tanácsos, † 1880. augusztus 2-án.
- Néhai Derera Izrael, nagykereskedő és gyáros, Temesvárott. † 1908.
- Néhai Cserneki és tarkeői Dessewffy Sándor, csanádi püspök, v. b. t. tanácsos, a társulat védnöke, † 1907 dec. 4.
- Dettai takarékpénztár, Dettán.
- Néhai Dobrán János, birtokos, † 1873. december 26-án.
- Néhai buzsiási Eisenstädter Ignác, nagykereskedő, ipar- és kereskedelmi kamarai elnök, városi képviselő, Temesvárott, † 1893.
- Fehértemplom rendezett tanácsú város közönsége.
- Néhai Féger Ferenc, nagybirtokos, Mercyfalván, Temesvármegyében, † 1905. jan. 28.
- 20 A r. kath. főgimnázium, Temesvárott.
- Az állami főreáliskola, Temesvárott.
- Néhai Frankl Vilmos, nagybirtokos, † 1891.
- Néhai Fröhlich Gusztáv, birtokos és országgyűlési képviselő, † 1891.
- Néhai Gáll József, nagybirtokos, főrendiházi tag, volt kúriai bíró, Lukarecen, Temesvármegyében.
- 25 Néhai Gorove István, volt m. kir. közlekedési miniszter, v. b. t. tanácsos, a Lipóttrend nagykeresztese, † 1881. május 31.
- Gorove János, nagybirtokos, Budapesten, Lipót-utca 16. sz.
- Gorove Konstancia, nagybirtokos, Budapesten, 16. sz.

- Gorove László, Budapest.
- Néhai miskolci Gotthilf Ede, kereskedő és városi képviselő, † 1889.
- 30 Néhai Görgey Gyula, nagybirtokos, Német-Remetén, Temesvármegyében, † 1900.
- Néhai Dr. Haynald Lajos, bíboros-érsek, v. b. t. tanácsos stb., † 1891.
- Néhai Heinrich Nándor, nagybirtokos, † 1889.
- Dr. Hollósy Gyula, Temesvármegye főjegyzője, Temesvárott.
- Néhai Horváth Boldizsár, v. b. t. tanácsos, volt m. kir. igazságügyminiszter.
- 35 Néhai Jäger Péter, nagybirtokos, Dettán, Temesvármegyében, † 184.
- Jeszenszky Béla, ügyvéd, nagybirtokos, Temesvárott.
- Néhai gróf Karácsonyi Guidó, nagybirtokos, v. b. t. tanácsos, † 1895.
- Néhai Králik János, borkereskedő és városi képviselő, † 1881.
- Néhai Králitz Béla, nyug. miniszteri tanácsos, a Lipóttrend vitéze, † 1903.
- 40 Néhai Korbonics János, tb. esperes, nyug. főgimn. tanár, † 1888.
- Néhai Kümmer Henrik János, nagyváradai l. sz. apátkanonok, kir. tanácsos, a vaskoronarend vitéze, † 1890.
- Néhai Lazarovics Bazil, kir. tanácsos, nagybirtokos és volt főispán.
- Lazarovics Sándor, nagybirtokos [Nagy-Szredistyén, Temesvármegyében.
- Néhai Massjung József, birtokos.
- 45 Néhai Mihalovics József, bíboros-érsek, v. b. t. tanácsos, a Lipóttrend nagykeresztése, stb. † 1891.
- Németh József, csanádi nagyprépost, felszentelt püspök stb., Temesvárott.
- Néhai Dr. Niamessny Gyula, ügyvéd, Temesvárott, † 1904.
- Néhai id. Ormós Zsigmond, a T ársulat alapítója és legbőkezeűbb megajándékozója. † 1894. november 17-én.
- Pancsova törvényhatósági joggal felruházott város.
- 50 Néhai Dr. Parlaghy Márton, nyug. cs. és kir. főörzsorvos, Temesvárott, † 1902. jul. 14.
- Néhai Sebestyén Géza, nagybirtokos, † 1889.
- Néhai báró Sina Simmonné, szül. Gyika Ifigénia, néhai báró Sina Simon, v. b. t. tanácsos özvegye, † 1884-ben.
- Néhai Scharmann Sámuel, váltóüzleti tulajdonos, † 1877.
- Néhai Dr. Schlauch Lőrinc, bíbornok, v. b. t. tanácsos, nagyváradai megyés püspök, a Szt.-László-Társulat védnöke, Nagyváradon, † 1902. jul. 10.
- 55 Néhai Schleiffelder János, birtokos és városi képviselő Temesvárott, † 1895.
- Schwimmer Simon, nagykereskedő, Temesvárott.
- Néhai Stipl Fábán, Temesvár szab. kir. város nyug. közgyámja. † 1910. szept. 25.
- A Temesi Takarékpénztár, Temesvárott.
- A Temesvári Első Takarékpénztár.
- 60 Temes vármegye közönsége.
- Temesvár szab. kir. város közönsége.
- Néhai Timáry Béla, nagybirtokos, Dettán, Temes vármegyében, † 1905.
- Néhai Dr. Vargies Imre, nagybirtokos, Szinérszeg, Temesvármegyében, † 1904. nov. 25.
- Vinga rendezett tanácsú város közönsége.
- 65 Néhai Weisz Sándor, nagykereskedő, † 1881
- Weltkugel Gyula, birtokos.
- Néhai Maglódi Wodiáner Béla, † 1896.
- gróf Zselinszki Róbert, nagybirtokos, Temes-Újfalu.

b) Tiszteletbeli tagok.

Deschán Achill, a III. oszt. vaskoronarend lovagja, Temesvárott.

Dr. Fraknói Vilmos, arbei vál. püspök, szegszárdi apát, nagyváradi kanonok, a muzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelője, a M. Tud. Akad. r. t. és alelnöke, Budapesten.

Hampel József, egyetemi tanár, m. kir. udvari tanácsos, a M. N. M. régiségtárának igazgatója, Budapesten.

Herz Miksa pascha, a kairói arab muzeum igazgatója, Kairóban.

5 Kammerer Ernő, miniszteri tanácsos, a Szépművészeti Muzeum igazgatója, Budapesten.

Radisics Jenő, miniszt. tanácsos, az Orsz. Iparműv. Muzeum igazgatója, Budapesten.

Báró Szalay Imre, miniszt. tan., a M. Nemz. Muzeum igazgatója, a Szent-István-rend lovagja, Budapesten.

Dr. Szentkláray Jenő, apát, csanádi kanonok, a M. T. Akad. lev. tagja, Temesvárott.

Dr. Telbisz Károly, m. kir. udvari tanácsos, Temesvárszab. kir. város polgármestere.

a) Évtíjas tagok.¹⁾

a) Magyarorazág.

Temesvár.

Állami főgimnázium.

Állami felsőbb leányiskola.

Banner Benedek, reálisk. tanár.

Bánovics Sándor, tb. városi főjegyző.

5 Bellai József, városi tanácsos.

Dr. Berkeszi István, l. tisztikar.

Bogma István, nyug. városi tanácsos.

Csendes Jakab, kereskedő.

Dr. Déznai Viktor, áll. főreálisk. tanár.

10 Dr. Drechsler Miksa, főrabbi.

Farkas János, áll. főreálisk. tanár.

Farkasfalvi Kornél, reálisk. tanár.

Fejér Vilmos, közjegyző.

Ferch Mátyás, belvárosi r. kath. plébános.

15 Ferenczy Sándor, l. elnökség.

Fodor Ödön, nyug. kir. járásbíró.

Dr. Fülöp Béla, udvari tanácsos.

Gálos Rezső, keresk. isk. tanár.

Dr. Goldmann Fülöp, ügyvéd.

20 Dr. Gozsdu Elek, kir. főügyész.

Dr. Grosz József, csanádegyházm. kanonok.

Dr. Günsz Áron, izr. vallástaná.

Hilt Lajos, l. tisztikar.

Kabdebó Gergely, l. választmány.

25 Kovácsics Gyula, l. választmány.

Klein Zsigmond, kereskedő

Kovács Károly, áll. gimn. tanár.

¹⁾ A *-gal jelölt rendes tagok a társulatnak megalapításától fogva tagjai, a kikre nézve l. az 1895. közgyűlés 13. számú határozatát.

- Dr. Létics György, gör. kel. szerb püspök.
Lindner Ármán, városi tanácsos.
- 30 Lovas Imre, áll. főgimn. tanár.
Ludvig Lipót, gyógyszerész.
Magony József, főgimn. tanár.
Már Oszkár, reálisk. tanár.
Dr. Meskó Béla, városi árvaszéki elnök.
- 35 Dr. Nagy László, reálisk. tanár.
Dr. Niamessny Mihály, I. tisztikar.
Pacha Ágost, kanonok, püspöki irodaigazgató.
Radimsky Oszkár, kataszteri mérnök.
Riesz Antal, városi tisztviselő.
- 40 Rotariu Pál, ügyvéd.
Dr. Schönvitzky Bertalan, I. választmány.
Dr. Singer Jakab, főrabbi.
Stéberl Ernő, polg. isk. tanár.
Dr. Steiner Adolf, ügyvéd.
- 45 *Steiner Ferenc, I. választmány.
Sternthal Salamon, birtokos, izr. hitközs. elnök.
Stimm Adolf, főispáni titkár.
Dr. Sztura Szilárd, I. választmány.
Belvárosi „Társas-kör.”
- 50 Dr. Telbisz Imre, kir. közjegyző.
Tornóczi Ernő, technikus.
Tőkés István, megyei tb. főjegyző, I. választmány.
Tóth Ferenc, városi levéltárnok
*Várnay Ernő, ügyvéd.
- 55 Dr. Vértess Adolf, ügyvéd.
Weisz Gyula, mérnök.
Wittenberger Antal, I. választmány.

Csanádmegye.

Dr. Kovács Sándor, plébános Apátfalván, I. választmány.
Sulyok István, plébános, Csanád-Apáca.

Csongrádmegye.

Lendvai Sándor, Szeged.
Cs. Sebestyén Károly, rajztanár, Szeged.
Dr. Szőke József, gimnáz. igazgató, Szentes.

Krassó-Szörénymegye.

Boros János, gör. kath. kanonok, Lugos.

Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún vármegye.

- Dr. Heinrich Antal, orsz. képviselő, Budapest.
Dr. Hermann Győző tanár, Rákospalota.
Dr. Ortvyai Tivadar, nyugal. jogakadémiai tanár, Budapest.
Perényi Adolf, I. ker. áll. főgimn. tanár, Budapest.
5 Dr. Téglás Gábor, c. főigazgató, Budapest.
Dr. Turchányi Tihamér, VIII. ker. főgimn. tanár, Budapest.

Temes vármegye.

- Böhm Lénárt, Fehértemplom.
 Fehértemplomi állami főgymn. önképzőköre.
 Gálffy István, jegyző, Liget.
 Gerda Aurel, nyug. jegyző, Kiszetó.
 Horsch Ignác, földbirtokos, Vojtek.
 Kalitovics Lőrinc, gyáros, Károlyfalva.
 Milleker Bódog, a „Versei Városi Múzeum“ őre, Versec.
 *Raács Kálmán, jegyző, Német-Bencsek.
 Dr. Schäffer Ernő, orvos, Kiszetó.
 10 Schäffer József, városi főjegyző, Vinga.
 Szandház Ferenc, főszolgabíró, Detta.
 B. Sztojanovits György, Germán.
 Török Zsigmond, jegyző, Iktár.
 Versei áll. főreáliskola.
 15 Versei Városi Múzeum.

Torontál vármegyében.

- *Babits József, a Csekonics-nradalom jogigazgatója, Zsombolya.
 Jankovits Vidor, s. tanfelügyelő, Pancsova.
 *Kassics Károly, c. kanonok, plébános, Bogáros.
 Miskovits János, tanító, N.-Kikinda.
 5 Reinlein József, plébános, Sándorháza.
 Kisléghi Nagy Gyula, urad. intéző, Nagykomlós.

Veszprém vármegyében.

Dr. Baróti Lajos, B-Almádi.

Zólyom vármegyében.

Maderspach Liviusz, bányatanácsos, Zólyom.

b) Statisztikai kimutatás a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat tagjairól 1910 végén

a) Alapító	69
b) Tiszteletbeli	9

c) Évdíjas tagok.

Temesvár szab. kir. város területén	57
Csanádmegyében	3
Csongrádmegyében	3
Krassó-Szörénymegyében	1
Pest-Pilis-Solt-Kis-Kúnmegyében	6
Temesmegyében	15
Torontálmegyében	6
Veszprémmegyében	1
Zólyom vármegyében	1
Összesen	171

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

A

TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI ÉRTESÍTŐ

1913-ÍK ÉVI FOLYAMÁRA.

A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeumtársulat alapító s évdíjas tagjai az „Értesítő“-t tagilletményül kapják. A társulat tagja lehet minden történetkedvelő honfi vagy honleány, 400 kor. alapítvánnyal egyszer-mindenkorra, vagy 10 kor évi tagdíj-illetéssel, ha belépési szándékukat kijelentik a társulati elnöknel, vagy a főtítkárnál; a tagkötelezettség 3 évre terjed; de továbbra is fennmarad, ha a kilépési szándék kelte időben (három hónappal a 3. év lejártá előtt és pedig írásban) be nem jelentetik. Az „Értesítő“-t nem tagok is megszerezhetik évi 8 kor. lefizetése mellett.

Kelt Temesvárott, 1912. november 1-én.

Dr. Berkeszi István,
főtítkár.

Az „Értesítő“-be szánt mindennemű közlemények, reklamációk, továbbá a Történelmi és Régészeti Társulat részére felajánlott adományok s a társulatot érdeklő megke- resések Dr. Berkeszi István, főtítkárhoz (Temesvár, muzeum) intézendők. Kéz- iratokat vissza nem adunk.

A Történelmi és Régészeti Muzeumtársulat temesvári s vidéki tagjait tisztelettel fölkérjük, hogy időközben esetleg változó lakásukat a főtítkári hivatalban (Temesvárott), a füzetek pontos kihordása és szétküldése tekintetéből, bejelenteni szíveskedjenek, különben a régi lakhelyekre megküldött s kézhez nem vett füzeteket nem fogjuk pótolni.

A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeumtársulat főtítkári hivatalánál megrendelhetők:

1. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1887. III. új évfolyam I. II. III. IV. füzet.
2. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1888. IV. új évfolyam I. II. III. IV. füzet.
3. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1889. V. új évfolyam I. II. III. IV. füzet.
4. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1890. VI. új évfolyam I. II. III. IV. füzet.
5. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1891. VII. új évfolyam I. II. III. IV. füzet.
6. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1892. VIII. új évfolyam I. II. III. IV. füzet.
7. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1893. IX. új évfolyam I. II. füzet.
8. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1894. X. új évfolyam I. II. füzet.
9. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1895. XI. évfolyam I. II. füzet.
10. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1896. XII. új évfolyam I. II. füzet.
11. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1897. XIII. új évfolyam I. II. füzet.
12. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1898. XIV. új évfolyam I. II. füzet.
13. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1899. XV. új évfolyam I. II. füzet.
14. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1900. XVI. új évfolyam I. II. füzet.
15. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1901. XVII. új évfolyam III. és IV. füzet.
16. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1902. XVIII. új évfolyam III. és IV. füzet.
17. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1903. XIX. új évfolyam III. és IV. füzet.
18. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1904. XX. új évfolyam I. és II. füzet.
19. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1905. XXI. új évfolyam I. és II. füzet.
20. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1906. XXII. új évfolyam I. és II. füzet.
21. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1907. XXIII. új évfolyam I. és II. füzet.
22. Történelmi és Régészeti „Értesítő“ 1908. XXIV. új évfolyam I. és II. füzet.

Az „Értesítő“ megjelen évnegyedenként.

Külön kapható: 1) Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. A tár- sulat megbízásából szerkeszti dr. Baróti Lajos. I. és II. kötet köte 20 korona. Az I. kötet 1—509 lap és XXXVII lap Index; a II. kötet 1—625 lap és LXXVIII oldal Index.

Az 1897. és 1898. évi „Értesítő“ III. és IV. füzeté helyett pedig megjelent: Dél- magyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkbel. Összeállította: Milleker Bódog. I. rész. Óskori leletek. (1—195 lap. 300 ábrával). — II. rész. Rómái, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek. (1—205 lap. 170 ábrával és egy lelethely- térképpel). Ára 4 kor. — III. rész. Délmagyarország régiségleletei és honfoglalás előtti időkbel. III. Rész II. fele. (1—128 lap számos ábrával). Ára 2 kor. — Ugyane munkának III. Rész II. fele (129—294. lap számos ábrával). Ára 3 korona.

Az 1909. évi „Értesítő“ II. és IV. (együttes) füzetében megjelent „Temesvári művészek“ Dr. Berkeszi Istvántól. 1—144 lap és 32 képpel, különlenyomatban is meg- jelent s a társulat főtítkári irodájában 4 koronáért megrendelhető.